

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: денна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ В II-XIII СТ.**

Виконав студент 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Ігор ГРИГОРУК

Керівник: **Сергій СЕМЕНЧУК**
кандидат історичних наук, старший викладач

Рецензент: **Володимир ЗАХАР'ЄВ**, старший
науковий співробітник Хмельницького
обласного науково-методичного центру
культури і мистецтв

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ..	6
1.1 Історіографія проблеми	6
1.2 Характеристика джерел	16
РОЗДІЛ 2. ЗАЛЮДНЕНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ	24
2.1 Процеси залюдненості краю.....	24
2.2 Розвиток сільського господарства	28
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТОВІ ОСЕРЕДКИ ОЙКУМЕНИ	34
3.1 Хронологія і класифікація дохристиянських пам'яток.....	34
3.2 Перелік язичницьких об'єктів регіону.....	46
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

З моменту проголошення незалежності України у українській історичній науці проходить процес переосмислення періоду Русі-України як одного з початкових етапів формування національної держави. Він знайшов відображення в утвердженні нової концепції середньовічної історії України. На сучасному етапі залишаються нез'ясованими в історіографічній науці проблеми дослідження багатьох регіонів княжої доби, в даному випадку відсутня узагальнена історична робота в межах регіону Середньої Подністрянщини. Зокрема, адміністративно-територіального об'єднання Пониззя XII-XIII ст., яке мало особливий статус із столицею в Бакоті, та перебувало у складі Галицького князівства з XII ст. Досягло вершини свого розвитку у першій половині XIII ст. під владою Галицько-Волинської держави, в тому числі захищаючи її південно-східні кордони.

Про існування впродовж кількох століть території Пониззя та його історичну вагу йдеться у давніх літописах. Також залишилося воно у народній пам'яті й, зрештою, художній та науковій літературі і об'єктивно на порозі XXI ст. вимагає суспільного визнання, відтворення узагальненої об'єктивної та правдивої історії, яка займе належне місце на скрижальях давньої історії України.

Актуальність теми зумовлена як науково-пізнавальними, так і практичними чинниками. Зважаючи на відсутність узагальнюючих праць з досліджуваної проблеми, та важливість наукового вивчення давньої історії українців для обґрунтування і популяризації історико-культурної спадщини, підвищення національної самосвідомості й виховання поваги в громадськості до минулого України та її регіонів, – спроба об'єктивно розглянути комплекс аспектів соціально-економічного і духовного життя слов'ян на лівобережжі Середньої Подністрянщини у XII-XIII ст. на основі історичних матеріалів досліджуваного регіону, залишається досить актуальною на теперішній час.

Мета і завдання дослідження полягає в тому, щоб на основі

комплексного й об'єктивного аналізу писемних (літописних) та археологічних джерел, комплексно дослідити, систематизувати й узагальнити історію Середнього Подністрянщини II–XIII ст., встановити особливості його етногенезу, формування території, економічного, суспільного, життя у контексті його місця і ролі в системі розвитку Південно-Західної Русі та Галицького князівства та Галицько-Волинської держави XII–XIII ст. зокрема.

Для досягнення мети визначено наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати джерела вивчення історії краю;
- з'ясувати процес залюднення території, етнічний склад та демографічні особливості краю;
- дати характеристику та аналіз економічного розвитку;
- узагальнити характер і структуру сільського господарства на основі археологічних матеріалів;
- з'ясувати загальну кількість культових осередків, виявлених на лівобережжі Середньої Подністрянщини, подати їх класифікацію, виокремити з них пам'ятки, які були на святилищах;
- вивчити зображення на скульптурах, порівнявши їх із образами на інших територіях Європи.

Об'єктом дослідження є регіон Середньої Подністрянщини періоду ранніх слов'ян, а також відрізок історії де формувалося Пониззя в складі Галицького і об'єднаного Галицько-Волинського князівств у середині XII – середині XIII ст.

Предметом дослідження є з'ясування процесів етногенезу, соціально-економічного та культурного розвитку Середньої Подністрянщини II–XIII ст.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені її тематичною спрямованістю і охоплюють період II–XIII ст.

Територіальні межі дослідження включають басейн Середньої Подністрянщини – південно-східної окраїни Галицько-Волинської держави.

Наукова новизна полягає в тому, що завдяки застосуванню новітніх загальнонаукових та історичних методів здійснено узагальнене дослідження

соціально-економічних та культурних процесів на території Середньої Подністрянщини у період раннього та високого середньовіччя.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання в загальноосвітніх навчальних закладах на уроках історії України, а також для підготовки практичних та семінарських занять з відповідної тематики у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Основний зміст дипломної роботи викладено на 60 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Пізнавальну та наукову цікавість до історії Галицько-Волинської Русі й, зокрема, Середньої Подністрянщини та окремих аспектів існування в їхньому складі Пониззя XII–XIII ст. започатковано ще в останній чверті XVIII ст., але бурхливе зростання наукового інтересу до давньоруської Подністрянщини припадає на 70 роки XIX – початок XX ст.

У цей період з'являються важливі праці представників київської наукової історичної школи. Зокрема, професор В.Б. Антонович видає курс лекцій «Історія Галицької Русі» [1], де було окреслено перспективні напрями дослідження цієї території у період княжої доби.

Згодом, з'являється когорта учнів та послідовників вченого: М.П. Дашкевича, який опублікував розвідку про княжіння Данила Галицького[46], Н.В. Молчановський видає монографію з історії Подільської землі за даними літописів, де висвітлює окремі факти політичних подій в Пониззі у XII–XIII ст.[81], І.А. Линниченко видає друком роботу із суспільною характеристикою Південно-Західної (Галицької) Русі XIV–XV ст.[75] та ін. У цих працях чимало накопичено фактологічного матеріалу про галицьку і прилеглі до неї землі княжої доби, в тому числі Пониззя, зроблено ґрунтовні теоретичні висновки про Галицько-Волинську Русь як особливий регіон княжої доби. Цими матеріалами послуговується нині новітня українська історіографія. Наукові публікації про досліджуваний регіон викликали інтерес до археологічного вивчення лівобережного дністровського Пониззя й, насамперед, її столиці Бакоти, щоб поповнити літописні свідчення та наукові здобутки дослідників регіону конкретними об'єктами матеріальної культури XII–XIII ст. Реалізували дослідження історії Пониззя наприкінці

XIX ст. професор В.Б. Антонович та його учень Є.Й. Сіцінський, які за наслідками археологічного вивчення давньоруського скельного монастиря в с. Бакота (1891–1892 рр.) опублікували важливі праці, які стосуються столиці Пониззя[108].

Значний науковий інтерес до вивчення історії галицької землі та суміжних із нею земель княжої доби виявляла в середині XIX – на початку XX ст. російська історіографія. Про це засвідчують фундаментальні монографії московського історика А.С. Клеванова «История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV столетия» (1849) [58] та петербурзького вченого М.П. Смирнова «Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей» (1860) [113], в яких згадується Пониззя, пов'язане із політичними подіями в Галичі першої половині XIII ст. без виокремлення цього регіону в окремий предмет дослідження.

Більш конкретні відомості про Пониззя містяться у книзі російського історика і видавця М.П. Батюшкова «Подолія. Историческое описание» (1891), у створенні тексту якої взяв участь український учений М.І. Петров[11].

Таким чином, з кінця XVIII і до початку XX ст. в українській історіографії закладено початки дослідження історії Пониззя XII–XIII ст. у контексті вивчення Галицької землі, визнано його існування, зроблено спроби археологів вивчити укріплені центри, зокрема столицю Бакоту на лівобережжі середньої течії Дністра та Василева – на правобережжі. Водночас, на той час ще не було локалізовано територію Пониззя, а його історію викладали уривчасто щодо подій в Галичі. Відкритим також залишалося питання процесу осіlosti регіону.

Наступним історіографічним етапом у вивченні історії Русі-України були 20-30 роки XX ст. Предметно досліджував лівобережне Пониззя XII–XIII ст. у 20-30 роки XX ст. Ю.Й. Сіцінський. У 1926 р. він здійснив археологічні розвідки вздовж лівих приток Дністра (Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава), результатом яких стало відкриття цілого ряду

поселень і городищ [6]. Окремий аналіз історії Пониззя та характеристики її столиці – Бакоти – він виклав у своїй книзі «Нариси історії Поділля» [112].

З другої половини 40-80 років ХХ ст. відкрився якісно новий етап у дослідженнях княжої доби загалом та Галицько-Волинської Русі зокрема. На основі радянської історичної науки виокремилися ленінградська (нині петербурзька), московська, київська та львівська історичні школи, які здійснили капітальні дослідження Русі-України та її князівств ХІІ–ХІІІ ст. і різнилися між собою своїми специфічними підходами і напрямками до вивчення цієї проблематики. Зокрема, відомі представники колишньої ленінградської школи істориків М. Б. Сverdlov [101] С. С. Пашин [85], А. Ю. Дворниченко [129], І. Я. Фроянов [128] та інші у своїх працях здійснили глибокий аналіз суспільно-економічного і політичного укладу княжої доби, розглянули процеси феодалізації та соціальних антагонізмів, у тому числі в Галицькому Пониззі. У 1950 р В. Т. Пашуто. оприлюднив монографію «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі» [86], де спробував узагальнити її історію, на основі вивчення боярсько-князівських відносин та класових протиріч.

Дослідженнями княжої доби та її земель займалися московська наукова історична школа. Її керманічі і послідовники відомі вчені Б. Д. Греков, М. М. Тихомиров, археолог та історик Б. О. Рибakov, Л. В. Черепнін спрямовували головну увагу на вивчення соціально-економічних та політичних процесів Давньої Русі. Стосовно історії Галицької землі ІХ–ХІV ст. М. М. Тихомиров у 1962 р. відвідав історичну Бакоту [122, с. 375-376], висвітлив особливості міського ладу Галича та в містах наддністрянського Пониззя Бакоті, Ушиці, Калюсі [121].

Відомий радянсько-російський дослідник Б. О. Рибakov синтезував археологічні та історичні дослідження з історії князівств, у тому числі Галицько-Волинського, яке, на його думку, відокремилося від центру у зв'язку з віддаленістю його від війни з половцями та близькістю до Угорщини й Польщі [95], та узагальнив проблеми розвитку в них ремесла,

культури Київської Русі [96] розглянувши проблему переселення на Пониззя слов'янського племені уличів [97]. В.В. Сєдов висвітлив особливості етногенезу східних слов'ян у VI–XIII ст. на регіональному рівні [102].

Загалом московська історична школа формувала і відстоювала офіційний курс радянської історіографії у поглядах на період Русі-України та на її князівства, який сьогодні в багатьох випадках і особливо з проблеми початків Української держави не поділяється сучасною українською історичною наукою. Разом з тим, нагромаджений нею важливий фактологічний матеріал та підходи до дослідження соціально-економічного і політичного розвитку Південно-Західної Русі мають право на існування.

У 50-80 роки ХХ ст. історія Південно-Західної Русі була в центрі уваги українсько-радянської історичної науки. Головні наукові центри вітчизняної української науки по дослідженню Галицької землі і Подністров'я IX–XIII ст. сформувались у той час в містах Київ, Львів, Чернівці та Кам'янець-Подільський.

Відомі вчені з Інституту історії АН УРСР та Інституту археології АН УРСР виступили представниками київської наукової школи. Зокрема, серед них М.Ю. Брайчевський не тільки досліджував духовні витoki формування слов'янської державності, запровадження християнства на Русі [17] але й брав участь в археологічних дослідженнях Середнього Подністров'я, та висловив своє бачення географічних меж Галицького князівства наприкінці XII ст. [16]. Більш детально формування території цього регіону у IX–XIII ст., але досить побіжно стосовно Пониззя, розглянуто у спеціальних працях В.М. Ричка [92,93,], М.Ф. Котляр [65], який став одним з провідних дослідників історії Галицько-Волинської Русі, подав аналіз окремих політичних подій XII–XIII ст. на Пониззі в зв'язку з діяльністю галицьких князів та їх боротьби з боярською опозицією у монографіях «Як і чому настала удільна роздробленість на Русі»[62], «Данило Галицький» [61].

Значний внесок у дослідження проблем соціально-економічного розвитку і сільського господарства в Україні-Русі та її регіонів IX-XIII ст.

висвітлив В. Й. Довженок у монографії під назвою «Землеробство Древньої Русі» [50]. Над з'ясуванням різних аспектів топографії, стратиграфії, класифікації і значення городищ у соціально-економічному, політичному і військовому житті Галицької землі й на Пониззі, активно працювали М.П. Кучера [70], В.К. Гончаров [37], П.П. Толочко [123], С.А. Беляєва [12] та ін.

Важливу роль в археологічному дослідженні території Пониззя XII–XIII ст. з кінця 1940 і по 80 роки XX ст. відіграв Інститут археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Вже з 1945 по 1953 роки його наукові співробітники взяли активну участь у роботі Середньодністровської (Подільської) об'єднаної рятівної експедиції у складі археологів академічних установ і вишів тодішнього Ленінграду, Москви, Києва, Львова, Чернівців, Хмельницького, Кам'янця-Подільського та місцевих краєзнавців. У зв'язку із спорудженням Дністровської ГЕС експедиція комплексно досліджувала пам'ятки від палеоліту до княжої доби включно. Археологи локалізували давньоруські дитинці й посади літописних міст Пониззя – Бакоти, Ушиці й Калюса, поселення XII–XIII ст. біля Луки-Врублівецької та в інших місцях досліджуваного регіону[6]. Зокрема, у 1974-1980 роках Давньоруська дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР (керівники П.А. Горішній, Р.О. Юра) здійснила заключні фронтальні дослідження столиці Пониззя Бакоти напередодні затоплення її залишків (розкопано і вивчено городище, житла, могильник з 55 похованнями та зібрано великий за обсягом речовий матеріал XII–XIV ст.) [39]. Ця ж експедиція у 1977–1984 рр. (керівники М.П. Кучера, П.А. Горішній) провела детальні археологічні дослідження на лівому березі р. Дністер городища XII–XIII ст. біля селища Стара Ушиця на Кам'янецьчині, яке асоціюється з літописним містом Ушиця [73]. Крім того, П.А. Кучера здійснив розвідки й дослідження літописного Каліуса (Калюса) й інших княжих городищ Поділля і Волині [70]. У 1974–1976 роках експедиція Інституту археології АН УРСР (керівник С.П. Пачкова) комплексно досліджувала городище біля с. Гринчук на лівому

березі середньої течії Дністра (Кам'янець-Подільський район на Хмельниччині). Внаслідок здійснених дослідницьких робіт вивчено топографію, господарську діяльність (кераміка, залізоробне виробництво), оборонні споруди та культові християнські пам'ятки й інші сторони життя цього городища в XII–XIII ст. [84].

Загалом київська наукова школа у своїх дослідженнях княжої доби концептуально тяжіла до своїх московських колег і знаходилась під впливом у першу чергу праць Б.О. Рибаківа, водночас своїми ґрунтовними працями й нагромадженням великого фактичного матеріалу та його аналізом зайняла вагоме особнє місце в історіографії цієї проблематики.

Іншим важливим центром дослідження історії галицьких земель IX–XIII ст. стала львівська наукова школа. Головним досягненням цієї школи стало завершення у 1958 р. багаторічної праці над створенням монографії І.П. Крип'якевичем «Галицько-Волинське князівство», яка була опублікована згодом через чверть століття [68]. Робота охоплює практично всю історію князівства – від найдавнішого часу до середини XIV ст. і поєднує в собі марксистську концепцію феодального ладу Київської Русі з підходами науковців XIX – початку XX ст., які приділяли першочергову увагу аналізу першоджерел і конкретних фактів, так і притримувались інших теоретичних засад [68, с. 54].

Львівські науковці досліджували окремі аспекти історії княжої доби галицького регіону. Так, Я.Р. Дашкевич проаналізував процес перетворення Пониззя в Поділля у другій половині XIV ст. [47, с. 58-60]. Дослідник Я.Д. Ісаєвич досліджував як політичні аспекти [55, с. 81-91], так і проблеми матеріальної і духовної культури Галицько-Волинської Русі у XII–XIV ст. та її впливу на подальший розвиток культури України і Польщі [53, с. 261-275]. Загалом львівські вчені орієнтувались на ідеї стосовно княжої доби М. С. Грушевського та І. П. Крип'якевича, головну увагу звертали на дослідження Галицько-Волинського князівства.

У 50-80-ті роки XX ст. сформувався ще один центр дослідження княжої

доби на Буковині, на базі науковців Чернівецького державного (нині національного) університету імені Юрія Федьковича та Чернівецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом відомого археолога Б. О. Тимощука. Він на початку 1960-х років брав участь в археологічному дослідженні колишньої столиці давньоруського Пониззя Бакоти і одночасно впродовж кількох десятків років ряду літописних міст і городищ IX–XIII ст. у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, що сьогодні дозволяє уточнити археологічну карту Пониззя, з'ясувати його територіальні межі, проблему етногенезу слов'ян у цьому ареалі та інші важливі аспекти. Вони знайшли відображення у роботах Б. О. Тимощука «Північна Буковина – земля слов'янська» [118], «Восточнославянская община VI–X ст.» [114] та ін.

Особливе місце в українській історіографії досліджуваної проблеми посіла його фундаментальна монографія «Давньоруська Буковина» [117], в якій систематизовано багаторічні археологічні дослідження автора та зроблено важливі історичні узагальнення про княжу добу, про входження Буковини й Середнього Подністров'я до складу Русі-України, Галицького та Галицько-Волинського князівств, актуальність яких незаперечна й на початку XXI ст.

Важливий науковий спеціалізований центр з дослідження Пониззя XII–XIII ст. сформувався з початку 1960-х років у місті Кам'янець-Подільський, який об'єднав науковців педагогічного інституту (нині національний університет імені Івана Огієнка) та державного історичного музею-заповідника під керівництвом І.С. Винокура. До наукової археологічної школи І. С. Винокура з дослідження княжої доби на Пониззі тоді увійшли О.М. Приходнюк, В.І. Якубовський, М.Б. Петров, С.Е. Баженова, Г.М. Хотюн та ін. Вагомим надбанням цієї школи стали теоретичні узагальнення здобутого величезного фактичного матеріалу з археологічних досліджень впродовж літніх сезонів 1963–1982-х років літописної Бакоти та городищ княжої доби на лівобережжі Середньої Подністрянщини об'єднаною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту та історичного

музею-заповідника під керівництвом І.С. Винокура [6]. Це дало змогу І.С. Винокуру зібрати і систематизувати матеріал про Бакоту, як столицю Пониззя, опублікувати спільно з М.Б. Петровим працю про історичну топографію Кам'янця-Подільського у XII–XIV ст.[30]. Матеріали цих досліджень узагальнено у його монографічних працях «Історія та культура Черняхівських племен» [21], «Давні слов'яни на Дністрі» [24], «Буша» [22], «Бакота – столиця давньоруського пониззя» [28], «Черняхівська культура, витоки і доля» [27]. У цих працях досліджено і систематизовано обширний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї.

Відомому досліднику О.М. Приходнюку оприлюднити книгу «Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст.)» [88] та статті про дослідження городищ на Пониззі, С.Е. Баженовій провести розвідки та археологічні дослідження сторожових городищ на лівій притоці Дністра Калюсі, Глимбівці, що були на південно-східному кордоні Пониззя [9, с. 52-53], В.І. Якубовському здійснити ґрунтовне вивчення історії городищ Болохівської землі, що межувала з Пониззям і також у XIII ст. ввійшла до складу Галицько-Волинського князівства видати ґрунтовну монографію «Болохівська земля XII-XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка» [130].

Щодо досліджень Бушанського скельного рельєфу, слід зауважити що він став відомий у науковій літературі з 80-х років XIX ст. Його відкрив і описав у 1883 р. професор Київського університету В. Б. Антонович [3].

З моменту першої публікації пам'ятки і до наших днів до неї зверталось багато дослідників: К. Мельник, Ю. Сіцинський, І. С. Винокур, В. К. Гульдман, Н.Н. Врангель, О.О. Спіцен, Д.М. Щербаківський, Д.В. Айкалов, Б.О. Рібаков, М.Д. Браичевський, П.А. Білецький, О. О. Формозов та ін.

Якісно новим етапом у дослідженні княжої доби загалом і Пониззя XII–XIII ст. зокрема, стали роки державної незалежності України. Вітчизняна історична наука відмовилася від заангажованого радянського підходу в пізнанні явищ минулого, здійснює переосмислення раніше усталених

стереотипів, створеної наукової і науково-популярної літератури стосовно Русі-України, Галицько-Волинського князівства у плані розуміння витоків українського народу і держави та стосовно завдань національно-культурного відродження своєї країни. Це призвело до інтенсифікації історичних та археологічних досліджень в Україні, появи ряду ґрунтовних монографій і статей, до проведення численних міжнародних і всеукраїнських наукових конгресів, конференцій і симпозіумів з проблем історії давньоруської доби.

Важливі узагальнюючі праці в історичному плані за роки незалежності України продовжували привносити представники київської наукової школи. Зокрема, М. Ф. Котляр виклав вагомі історичні та теоретичні узагальнення, нові точки зору на Русь-Україну та удільні князівства згідно з досягненнями сучасної української історичної науки у монографіях «Галицько-Волинська Русь» [60], «Давньоруська державність» [64]. «Государь всея Волыни и Галичины» [63] та ін.

Суттєвим доповненням до цих досліджень є монографії В. М. Рички «Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку» [91], О.Б. Головка «Князь Роман Мстиславович та його доба» [36], у статті Я. Калакури «Новітня історіографія Галицько-Волинської держави» [56, с. 91-104] та інших.

На основі систематичних польових досліджень та здобутого нового фактичного матеріалу на порозі ХХ–ХХІ ст. з'явилися ґрунтовні монографічні видання археологів які стосуються Галицької землі і Середнього Подністров'я О. П. Моці «Населення Південно-руських земель ІХ–ХІІІ ст.» [82], М. П. Кучери «Подвірньо-рядова забудова на давньоруських городищах» [71] й ін., в яких предметно деталізовано соціально-економічну історію та культуру досліджуваного регіону.

Вагомим науковим доробком подільської наукової школи став вихід у 1994 році монографії І. С. Винокура та П. А. Горішнього «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» [28], в якій синтезовано і узагальнено багаторічні дослідження цього літописного міста. Тут зроблено вдалу спробу відтворити

історичну топографію Бакоти – міста XII–XIII ст., описано дитинець, центральну міську забудову, посад, феодальний замок і скельний печерний монастир, а також показано столицю Наддністрянського Пониззя, яка виросла на основі високорозвиненої сільської округи, та її місце й роль у зв'язках з стольним Галичем, іншими містами Галицько-Волинського князівства в соціально-економічному житті та політичних подіях того часу. Значним доповненням у вивченні лівобережного Пониззя є результати археологічного вивчення В. А. Захар'єва складного комплексу давньоруського городища XII–XIII ст. на р. Ушиця поблизу села Сокілець Дунаєвецького району, що на Хмельниччині [52].

У 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. стали продуктивними у наукових студіях Б. О. Тимощука. Історико-археологічні узагальнення стосовно Середнього Подністров'я викладені ним у монографіях «Востоочнославянская община VI–X ст.» [114], «Восточные славяне: от общины к городам» [115], «Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави» [120] у спільній роботі з І. П. Русановою «Языческие святилища древних славян» [94] дослідник подають глибокий аналіз археологічних досліджень Збруцького культового центру.

Нині активно займаються дослідженнями давньоруського періоду лівобережжя Середньої Подністрянщини науковці Хмельниччини, серед них О. Л. Баженов, який видав монографію «Історія та культура Середнього Подністров'я», де систематизовано узагальнено історію та культуру Середнього Подністров'я України давньоруської доби [7], С. П. Маярчак видає друком роботу під назвою «Історико-культурний розвиток Середньодністровського лівобережжя у XI–XIII ст. і формування Пониззя», де аналізуються й характеризуються: історія вивчення та джерела з історії регіону, природні умови та історичні передумови його заселення, формування Пониззя (історичного ядра Поділля), населені пункти, господарська діяльність, торгівля, матеріальна культура і етнічний склад населення, поховальні пам'ятки [77].

Варто відзначити надзвичайну активність у плані археологічного вивчення лівобережжя Середньої Подністрянщини археологів Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника таких як: І. О. Старенький та П. А. Болтанюк, які разом із студентами-істориками Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, починаючи із 2019 р., провели стаціонарні археологічні дослідження городища XII–XIII ст. на Кармалюковій горі поблизу с. Привороття, Друге Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [131, 132]. Речовий інвентар, віднайдений у процесі розкопок, поповнив фонди музею цінними експонатами давньоруського періоду досліджуваної території.

Підсумовуючи огляд історіографії відображення соціально-економічної історії Дністровського Пониззя IX–XIII ст. у науковій літературі кінця XVIII – початку XXI ст., варто зазначити, що при всьому об'єму дослідженості Галицької землі та прилеглих до неї земель давньоруської доби, у більшості названих праць Пониззя розглядається епізодично та фрагментарно. Й досі давньоруське Пониззя залишається поза належною увагою науковців Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, на які звернуто головно увагу дослідників. Тому на початку XXI ст. залишаються досі відкритими питання про формування території та межі Пониззя, нагальна потреба синтезувати та узагальнити історію та культуру цієї землі, визначити її роль та місце в історії України.

1.2. Характеристика джерел

Для виконання поставлених у кваліфікаційній роботі мети та завдань в основу джерельної бази дослідження закладено давньоруські літописні свідчення й хроніки, археологічні карти XIX – початку XXI ст. та матеріали археологічних розкопок дністровського Пониззя.

Давньоруські літописи є явищем не тільки духовної й писемної культури світового значення, але й, унікальним історичним джерелом. Без

якого було б не реально відтворити об'єктивну картину історичних подій, пов'язаних з утворенням, розвитком і занепадом свого часу наддержави Русі-України, згодом удільних князівств, у тому числі Галицького і Галицько-Волинського. Саме завдяки літописам збереглася для прийдешніх поколінь і сучасників пам'ять і відомості про дністрянське Пониззя.

Петербурзькою археографічною комісією, починаючи з 1843 року і до кінця ХХ ст. опубліковано 150 літописів у 45 томах, які склали «*Полное собрание русских летописей*» (ПСРЛ) [125, с. 4]. Для дослідження проблематики розвитку Пониззя у цих томах ПСРЛ складає літопис так званий Іпатіївський. Крім того, за редакцією В. Б. Антоновича у 1888 р. було опубліковано «*Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России*» [100], куди ввійшов Галицько-Волинський літопис та інші, які торкаються досліджуваного регіону. Варто відзначити й те, що в Галицькому князівстві та на Волині не існувало традиційного літописання аж до середини ХІІ ст. Тільки з середини ХІІ ст., тобто саме за князювання Володимира Галицького, у час піднесення князівства, і започатковується тут літописання.

Яскравою пам'яткою давньоруського літописання ХІ – початку ХІІ ст. стала «*Повість минулих літ*» відомого автора Нестора, яка входить до складу Лаврентієвського зводу [87]. Вона увібрала в себе значний досвід попередніх історичних знань та чітко окреслила регіональні підходи у викладі матеріалу про Русь-Україну. Літописець описує важливий торговий шлях «*Із Варяг у Греки*», який мав значний вплив на економічний розвиток Галицької землі, в тому числі Пониззя, й сприяв появі з ХІ ст. власного аналогічного шляху від Прибалтики вздовж Дністра і до Дунаю. Цінність цього літопису для досліджуваної теми полягає й у тому, що в ньому показано розселення слов'янських племен і, насамперед, переміщення племен тиверців й уличів у басейн Середнього Подністров'я у ІХ–Х ст., які склали основу людності Пониззя. Літопис дає відповідь на питання про входження цього регіону під владу київських князів, на процес примусової християнізації краю, на

розвиток політичних подій напередодні утворення адміністративної області Пониззя.

Важливий об'єм інформації про Галицьку землю міститься в Київському літописному зводі кінця XII ст., укладеному ігуменом Михайлівського Видубецького монастиря Мойсеєм, який є складовою частиною Іпатіївського списку [76, с. 178-367]. Він з одного боку, є продовжувачем «Повісті минулих літ», а з іншого, є збірником літописів, написаних різними авторами для різних князів (чернігівських, переяславських, волинських, галицьких й ін.). У Київському зводі міститься значний обсяг відомостей про галицькі справи, про боротьбу за галицький стіл після смерті Осмомисла і утвердження в Галичі Володимира Ярославовича, яка позначилася на політичних подіях на Пониззі [125, с. 41-42].

Головним писемним джерелом з досліджуваної проблеми є Галицько-Волинський літопис [34, с. 236-425]. Він належить до найвагоміших пам'яток давньоукраїнської літератури. Як історичне джерело, що висвітлює події тих часів, літопис не має аналогів – ні за багатством фактичного матеріалу, ні за рівнем тлумачення історичних подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів Галицької землі та й загалом Південно-Західної Русі XIII ст. Галицько-Волинський літопис є складовою частиною Іпатіївського літопису – одного із найдавніших літописних зводів, в якому широко представлено літописання X–XIII ст. Цей літопис зберігся в кількох списках, з яких основним є Іпатіївський (близько 1425 р.) і Хлебниковський (XVI ст.) [13]. Вперше літопис перекладений українською мовою за Іпатіївським списком Л. Є. Махновцем у 1989 році [76].

Загалом Галицько-Волинський літопис не традиційний літопис, а два світських життя – князя Данила Романовича та його брата Василька, складається з двох частин: Галицької – з 1205 р. до кінця 50 років XIII ст., і Волинської – з межі 50-60 років до кінця XIII ст. Певну складність у вивченні цього літопису створює відсутність датування подій, часті порушення хронологічної послідовності викладу.

У сучасних виданнях упорядниками Галицько-Волинського літопису проставлені роки і навіть пори року тодішніх подій за певною системою, однак ця хронологія є скоріше відносною, ніж абсолютною (точною) і вимагає подальших досліджень.

Галицько-Волинський літопис є основним джерелом із вивчення історії Пониззя XII–XIII ст. Варто зазначити, що повідомлення про події на Пониззі того часу практично однотипні за обома Іпатіївським та Хлебниковським списками й мають лише деякі стилістичні відмінності.

Загалом на сторінках Галицько-Волинського літопису є відомості про Пониззя, що фіксуються у чотирьох випадках (перша згадка датується 1227 роком [35, 76, 90], про його столицю Бакоту та інші літописні міста, городища й поселення (Калюс, Кучелмин, Василів, Онут), про Галицьку землю, про галичан тощо. Ці відомості викладаються у літописі в нерозривному контексті перебігу подій у Галицько-Волинському князівстві XII–XIII ст. і дозволяють відновити історичні події про господарство, гостру соціально-політичну боротьбу, народні рухи, культурний розвиток та інші аспекти досліджуваного регіону.

Важливі відомості про Галицько-Волинське князівство і залежні від нього землі містяться в літописах Густинського монастиря першої половини XVII ст. Зокрема, в складі Густинських літописів зберігся список, переписаний 1670 року ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, в якому висвітлено схематичну історію України з часів Давньої Русі і до кінця XVI ст., у тому числі драматичні події в Галицько-Волинській державі XIII–XIV ст., політика її князів [89, с. 233-373]. Саме свідчення даного літопису стосовно досліджуваного регіону потрапили на сторінки середньовічних угорських, польських, літописів та хронік.

Окремі військові і торгові взаємини Візантії з Південно-Західною Руссю ще в IX і X століттях, відомості про берладників занотовані у хроніці її правителя Костянтина Порфірородного під назвою «Про управління імперією» [59]. Зазначаємо що в згаданих іноземних писемних джерелах

Пониззя розглядається лише як територія Русі-України або Галицького і Галицько-Волинського князівств, через призму відносин Візантії, Угорщини, Польщі з Галичем.

Варто відзначити, що повідомлення іноземних хронік та літописів IX–XIV ст. стосовно Південно-Західної Русі та Галицької землі практично мають дотичність до Пониззя середини XII – середини XIII ст.

Важливим джерелом для дослідження Середньої Подністрянщини та Пониззя IX–XIII ст. є археологічні карти, складені наприкінці XIX – у XX століттях і за своїм змістом містять відомості не тільки про літописні пам'ятки історії та археології, але й фіксують велику кількість городищ, замчищ, капищ, валів, поселень, курганів досліджуваного періоду, які не потрапили на сторінки літописів. Саме археологічні карти, які постійно уточнюються значно розширюють горизонти досліджень, є своєрідним путівником і вказівником по організації історичного вивчення певного історичного періоду і не втрачають своєї актуальності і в наші часи.

Основою для складання першої археологічної карти лівобережжя Середньої Подністрянщини стали результати наукової подорожі В. Б. Антоновича та К. М. Мельник уздовж ріки від с. Жванець нинішньої Хмельниччини до с. Рашків тепер Ямпільського району на Вінниччині, здійсненої влітку 1883 року за дорученням розпорядчого комітету VI археологічного з'їзду в Одесі. Під час обстеження лівого берега Дністра та його приток – Збруча, Жванчика, Смотрича, Студениці, Ушиці (регіон колишнього Пониззя) вони зібрали відомості про 30 скельних печер, зафіксували низку залишків городищ, поселень княжої доби, привернули увагу до літописної Бакоти [3]. Наступного року подільський історик М. В. Сіماشкевич оприлюднив «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии», в якому зазначено чимало пам'яток IX–XIII ст. у Подністров'ї [111].

Археологічні розкопки на місці Бакотського скельного монастиря були проведені В. Б. Антоновичем у 1891–1892 рр. Тут відкрито залишки кількох

келій у печерах, скельної монастирської церкви та низку ніш-гробниць. Поблизу входу до монастирської церкви на скельній стіні виявлено написи XI–XIII ст., а в середині церковного приміщення – фрагменти штукатурки з фресковим розписом [1].

До кінця 90 років XIX ст. продовжив археологічні дослідження скельного монастиря у Бакоті відомий подільський краєзнавець і релігійний діяч Ю. Й. Сіцінський [126, с. 49-78]. За матеріалами досліджень він опублікував кілька важливих статей [109, с. 217-277], в тому числі працю «Бакота, древня столица Понизья» [107] яка заклала важливе підґрунтя для дослідження лівобережного Пониззя на подальшу перспективу.

На кінець 90 років XIX ст. у розпорядженні наукових товариств, музеїв, у відповідних публікаціях накопичено значну кількість свідчень про старожитності краю, тому виникла нагальна потреба систематизувати їх в археологічну карту Поділля.

Під наставництвом В. Б. Антоновича матеріали карти оприлюднив 1899 року на XI археологічному з'їзді в Києві Ю. Й. Сіцінський, яку було опубліковано в «Трудах» цього форуму під назвою «Археологічна карта Подільської губернії» [110] та яка вийшла окремою книгою [110]. В цьому виданні вміщено розгорнуту карту з позначеннями пам'яток старожитностей й давніх поселень та текст пояснень до неї із посиланнями на джерела. Принцип побудови археологічної карти полягає в тому, що зазначені пам'ятки різних епох від доби палеоліту до епохи середньовіччя описуються по повітах Подільської губернії вздовж рік Південний Буг і Дністер та їх приток.

Про важливість цього видання свідчить той факт, що до археологічної карти Ю. Й. Сіцінський включив відомості про 272 городищ, 3 202 кургани, 67 знайдених скарбів та інші багаточисельні пам'ятки, у тому числі значна їх кількість стосується лівобережжя середнього Дністра. На сучасному етапі більшість вказаних городищ і поселень, зокрема стосовно проблеми вивчення, так і залишилися не дослідженими.

Наприклад, обминули стаціонарні розкопки відносно великі городища XII–XIII ст. Пониззя, які розташовані біля сіл Іванківці Сатанівські на Збручі, Остапківці на Смотричі, Хребтіїв над Дністром за виключенням археологічних розвідок.

Разом з тим кам'яничанин, дійсний член Московського археологічного товариства В. К. Гульдман у 1890-ті роки систематично друкував описи старожитностей в періодичному виданні «Подольские губернские ведомости» і видав їх окремою капітальною книгою «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты» [42]. Це видання є значним доповненням до археологічної карти Ю. Й. Сіцінського і відзначається більш детальними характеристиками, описом й більш чітким датуванням низки пам'яток літописного Пониззя.

Упродовж XX ст. археологічні довідники Поділля постійно доповнювались результатами розвідок і археологічних досліджень у Середньому Подністров'ї стосовно княжої доби, зокрема, у 20 роки XX ст. Ю. Й. Сіцінським, М. Я. Рудинським, з другої половини 40 років П. А. Раппопортом, Б. О. Тимощуком, М. П. Кучерою, С. П. Пачковою, П. А. Горішнім, С. Е. Баженовою, М. Б. Петровим, І. С. Винокуром та ін. [6, с. 45-52].

Здобуті наукові матеріали розвідок й стаціонарних досліджень цих учених систематично вміщувались у формі тезисних повідомлень у наукових збірниках-щорічниках «Археологічні дослідження на Україні» (60-70 роки XX ст.) [69, с. 382-383], «Археологические открытия на Украине» [72, с. 114-115] та «Археологические открытия» [38, с. 317-318], які значно розширили археологічну карту й виступають нині цінним джерелом для досліджуваної проблеми. Значним доповненням й уточненням археологічних карт і довідників лівобережжя й правобережжя Середнього Дністра давньоруської доби стали видані конспекти лекцій І. С. Винокуром і С. К. Гуменюком «Археологічні пам'ятки Хмельницької області» [29] та Б. О. Тимощуком «Археологічні пам'ятки Чернівецької області» [116], які за вмістом,

систематизацією та класифікацією старожитностей й досі зберігають наукову актуальність.

Значним джерелом для досліджуваної теми нині виступає «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [51], упорядниками якого були І. С. Винокур та Б. О. Тимощук. У ньому відображенні пам'ятки Пониззя, які зазначені в усіх попередніх місцевих археологічних картах, так і нововідкриті в результаті археологічних досліджень та розвідок 60-80 років ХХ ст. У 2011 році світ побачив черговий археологічний довідник «Археологічна спадщина Хмельницької області» [4] під авторством відомих дослідників таких як от: А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин.

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази свідчить, що, незважаючи на значний доробок історичної науки у ХІХ-ХХХ століттях дослідження лівобережжя Середньої Подністрянщини, й досі не повністю вивченим залишався досліджуваний регіон у ХІІ–ХІІІ ст.

РОЗДІЛ 2

ЗАЛЮДНЕНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

2.1. Процеси залюдненості краю

Процеси соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, що мали місце в середині I тисячоліття н. е., отримали значне пришвидшення в кінці VIII–IX ст. У цей період, як засвідчують писемні джерела, в Середньому Подніпров'ї на базі племінних княжінь – полянського, сіверянського, древлянського і дреговицького утворилось державне об'єднання «Руська земля» зі столицею у Києві [83, с. 25-45].

Першими кроками князів новоутвореної держави було прагнення об'єднати всі східнослов'янські племена в межах Русі-України. Процес консолідації, що розпочався у другій половині IX ст., завершено підкоренням в середині X ст. племен уличів та тиверців, що проживали в басейнах річок Південний Буг та Дністер.

Однак, ще до появи в регіоні слов'янських племен, ця територія була щільно заселена з найдавніших часів про що засвідчують відповідні археологічні об'єкти. Сприятливі природні умови (ріки, родючі ґрунти, ліси, великі поклади кременю) благодатно відбилися на зосередженні населення Середнього Подністров'я в епоху неоліту та енеоліту. Досить щільно цей регіон став заселений носіями трипільської культури та інших пізніших археологічних культур.

Починаючи з рубежу і перших століть нової ери, в Середній Подністрянщині значно збільшується кількість населення. Як стверджував дослідник І. С. Винокур, черняхівські племена II–V ст. були праслов'янськими, які взяли участь у формуванні слов'янського етногенезу в Україні, в тому числі і Середньому Подністров'ї [27, с. 12-14].

Протягом другої половини V–VI ст. відбувається поступове освоєння

слов'янськими племенами Середнього Подністров'я, в ході якого вони асимілювали й окремі групи неслов'янського населення.

Про міграційні процеси слов'ян на південь свідчать з 520 років візантійські джерела, які фіксують початок слов'янських нападів на Балканські провінції своєї імперії [33, с. 80].

Дослідження слов'янських поселень Подністрянщини V—VII ст. н. е. засвідчують про подальший розвиток землеробсько-скотарського ладу, незважаючи на те, що вся Південно-Східна та Центральна Європа зазнали руйнівних ударів кочових гунських і аварських племен. Це означає, що в стороні від магістральних шляхів просування кочових орд, особливо в районах Середньої Подністрянщини, продовжувала далі розвиватися черняхівська традиція осілого землеробського укладу [26, с. 81].

У досліджуваному регіоні виявлено низку пам'яток V—VII ст., які об'єднують старожитності черняхівської культури з наступними ранньосередньовічними слов'янськими племенами. Це явище засвідчують поселення поблизу сіл Бакота, Теремці, Устя, Велика Слобідка, Врублівці, Голосків, Лука-Врублівецька, Сокіл, Субіч, Стара Ушиця та ін. Наступний важливий етап в історії населення лівобережжя Середньої Подністрянщини пов'язаний з формуванням економіки, соціальних взаємин і культури напередодні створення Русі-України.

Процеси утворення та утвердження Давньої Русі був складним й тривалим. Як зазначає відомий буковинський дослідник Б. О. Тимощук, перехідний період від первіснообщинного ладу до державного устрою суспільства розпочався не пізніше VIII ст. і завершився включенням племен Подністров'я до складу Київської Русі наприкінці X ст. [120, с. 147].

Входження у IX ст. території лісостепового Подністров'я до складу Русі-України значно прискорило економічний і культурний розвиток східнослов'янського населення цього регіону але через тривалий час враховуючи його віддаленість від центру Русі.

На території Середнього Подністров'я, зокрема, на городищах сіл

Гаряченці та Глибівка Новоушицького району, в місті Кам'янець-Подільський, на периферії села Бакота Кам'янець-Подільського району виявлено пам'ятки типу Луки-Райковецької. Також виявлено кілька житлово-господарських об'єктів в урочищі Острови, поблизу села Сокіл [18, с. 6-44].

Вивчення пам'яток IX–XI ст. у Середньому Подністров'ї має значний науковий інтерес. Відомі історики (М. С. Грушевський, В. Б. Антонович, М. Рожков, П. А. Раппопорт) вважали, що в цей час південно-західні землі Київської Русі було спустошено набігами кочовиків. Вціліле ж населення нібито стояло на надзвичайно низькому рівні [8, с. 177].

Археологічні здобутки дають можливість припускати, що в Середній Подністрянщині почалося зведення оборонних укріплень в X–XI ст., на яких мешкали слов'яни до XIII ст. Це Карачківецьке городище (XI–XIII ст.), та поселення в старій частині міста Кам'янця-Подільського (XI–XIII ст.). На думку О. Л. Баженова із заселенням Середнього Подністров'я слов'янами спочатку тут осідають племена тиверців, а згодом до них наближаються уличі [7, с. 66].

На думку Б. О. Тимощука, племінний союз тиверців склався на території між Дністром і Прутом, а на півночі їх поселення охоплювали й території Північної Буковини [118, с. 57].

На думку М. С. Грушевського племена тиверців та уличів були цілком автономними від київської влади і лише мали зобов'язання висилати свої війська на допомогу київському князю [41, с. 419].

Тому, варто зазначити що між тиверцями і уличами, до IX ст. існував міжплемінний союз. Примусові міграційні потоки уличів у межиріччі Південного Бугу і Дністра ускладнила процес етногенезу слов'ян у цьому регіоні.

Важливим залишається питання реконструкції соціального процесу та з'ясування чисельності і розселення мешканців Середнього Подністров'я. Особливістю досліджуваного регіону є те, що літописи не вказують на заселеність краю. Відповідь на це питання можуть надати виключно

археологічні джерела.

Процес заселення Середнього Подністров'я можна умовно поділити на два етапи відносно будівництва міст-городищ. Перший – IX–XI ст., час дальшого заселення регіону Подністров'я та спорудження невеликих укріплених поселень і селищ. На цей етап припадає заселення ареалу тиверцями і уличами, який співпадає з першим піком активізації демографічних процесів. Другий XII – початок XIII ст. – період масового будівництва городищ і міст, різкого піднесення продуктивних сил в регіоні, який призвів до стабілізації і різкого зростання чисельності населення (другий пік) [7, с. 76].

Відомо що в другій половині XI ст. внаслідок нападів кочівників більшість укріплених центрів було знищено. Повністю спалено городища в Глибівці, Гаряченцях, Пилипах Хребтіївських та ін.

Сучасні дослідники вважають їх городищами-сховищами, куди ховалися люди в період небезпеки. Таке соціальне явище призвело до погіршення демографії ситуації в регіоні.

У центрі Пониззя – Бакоті та її околицях наприкінці XII – першій половині XIII ст., за підрахунками І. С. Винокура, мешкало близько 2-2,5 тис. чоловік [28, с. 254-275]. За статистичними даними дослідника О. Л. Баженова на городищі літописного Каліуса мешкало до 1 тисяч чоловік, населення давньоруської Ушиці налічувало близько 1,5 тисяч мешканців, у Пижівці – 500 чоловік, Подільському – 700, Дерев'яному – 600, Лоївцях – 500 [7, с. 79-80].

Отже, на лівобережжі Середньої Подністрянщини наприкінці XII – на початку XIII ст. у досліджуваному регіоні могло проживати приблизно 29-36 тисяч людей. За підрахунками І. П. Возного на правобережному Пониззі (Пруто-Дністровське межиріччя) проживало 16 995 осіб, або в середньому 5-6 чол. на 1 км² [31, с. 87].

Звісно, що ці підрахунки дещо умовні, і ми не могли врахувати смертність населення від хвороб, епідемій, нещасних випадків та ін. Ми

вважаємо, що на лівобережжі Середньої Подністрянщини наприкінці XII – у першій половині XIII ст. могло мешкати приблизно до 48 тис. осіб.

2.2. Розвиток сільського господарства

У період України-Русі важливе місце у тогочасному суспільстві посідала економіка. Адже вона насамперед забезпечувала матеріальний побут життя слов'ян. На цьому етапі відбулось застосування у різних галузях господарства нових виробничих технологій, з'явилося багато нових знарядь праці, зокрема – модерні на той час способи видобування металу (сиродутний спосіб), нова спеціалізація, поява грошової системи, нові методи обміну й торгівлі тощо. Ці процеси не обійшли стороною й регіон лівобережжя Середньої Подністрянщини.

На відміну від центральної Русі основну систему економіки IX–XIII ст. в давньоруському Пониззі складало сільське господарство, що являло собою землеробсько-скотарський метод аграрного комплексу, у якому головну роль відведено орному землеробству. Давні поселення давньої Русі розташовувалися в зручних для ведення землеробства місцинах, переважно біля водних артерій на рівних незаліснених місцевостях.

Ріст кількості населення на досліджуваній території протягом IX–XIII ст. неминуче зумовлював поступове розширення площі орних земель, передусім для зернових культур й за рахунок лісових масивів. Така тенденція зберігалась аж до XX ст.

Освоєння нових екологічних ніш, важких у плані обробітку ґрунтів, засвідчує, зокрема, заснування поселень у IX–XIII ст. Давньоруське населення придністровських поселень могло використовувати під сади та городи, як це практикувалося у XIX–XX ст. і родючі алювіальні ґрунти на островах (середньою площею 1-5 га), що існували у середній течії Дністра до утворення водосховища.

Такі острови були у ресурсних зонах поселень IX–XIII ст.: Брага, Сокіл

2, Велика Слобідка, Лука-Врублівецька, Субіч, Студениця, Гораївка, Хребтіїв, Малий Берег. Найбільший острів у межах досліджуваної території, площею близько 11 га, був у ресурсній зоні літописної Ушиці. Звісно острови на Дністрі водночас перебували у ресурсних зонах правобережних давньоруських поселень. Але з лівобережного боку зручність їх використання через пологіші схили каньйону Дністра загалом була вищою [77, с. 151-152].

У писемних джерелах є кілька назв, що визначають сільські поселення часів України-Русі: «село», «сільце», «погост», «двір», «дім», «деревня». Кожна з цих назв вказує в основному на певний тип поселення.

Найчастіше зустрічається назва «село», що означало поселення, де жили смерди. «Деревньою» називали нові великі поселення, створені вихідцями з великого села. «Погостом» джерела називають центральне поселення певної сільської округи, можливо, общини-верві, де знаходились спільні ринок, церква, органи общинного управління тощо.

Назвами «двір» і «дім» визначались садиби окремих феодалів, центри феодалських володінь. «Село», «погост», «деревня» були неукріпленими поселеннями, а «дім» і «двір» являли собою своєрідні замки. Розташовувались вони в межах поселень або поблизу них. Археологічні дослідження дають достатнє уявлення про характер сільського поселення [124, с. 169].

У IX–XIII ст. у цьому регіоні, як і в Русі-Україні загалом, у землеробстві панувала орна парова система двопілля і трипільля. На відміну від попередніх парова система була характерна тим, що поле (пар) залишали вільним від посівів сільськогосподарських культур протягом усього вегетаційного періоду, але обробляли, щоб очистити землю від бур'янів, зберегти в ньому вологу і нагромадити поживні речовини.

Перехід до парової системи землеробства був можливий лише при появі орних знарядь, здатних перевертати ґрунт. [79, с. 54-59]. До орних знарядь відносили різні види рала, сохи і плуга [7, с. 119].

У досліджуваному регіоні, як стверджують археологічні матеріали, найпоширенішим землеробським знаряддям було рало з дерев'яною робочою частиною [67, с. 63-80] і залізним наральником. За допомогою рала чи плуга смерд міг обробляти в середньому близько восьми десятин землі. Якщо додати землю, яка за трипільної сівозміни перебувала під паром, то площа орної землі, оброблюваної одним плугом, становитиме 12 десятин.

На думку академіка П. П. Толочка: «ця середня норма землекористування в селянському господарстві складала одиницю оподаткування, відому під назвою «рало», «плуг», «дим». Назви орних знарядь визначають тут площу землі, яку можна ними обробляти, а «дим» – саме господарство. [124, с. 170].

З усієї орної землі, яку обробляли окремі сільські господарі, за тодішньої агротехніки можна було збирати щорічно близько 300 пудів зерна озимих і ярових культур. Такий врожай, за умови, що значна його частина вилучалася феодалом, все ж забезпечував мінімальні потреби сім'ї виробника, витрати на відтворення господарства [105, с. 170-171].

Самим звичайним знаряддям праці було дерев'яне рало з полозами, яке оснащувалося залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами [66, с. 72-73]. На початковому етапі було поширене рало із залізним вузьколезовим наральником пересічною довжиною 9-12 см. Вузьколезові наральники не підрізали шари ґрунту, а лише його розрихлювали, залишаючи смуги незораної землі. Тому вони застосовувалися у відсталих та бідних господарствах [7, с. 119].

У більш заможних типах аграрних господарств ще з VII ст., а особливо у XII–XIII ст., набули поширення на Пониззі широколезові наральники, аналогічних типів виявлених у Райковецькому городищі, Колодяжині, на Княжій горі (с. Пекарі), Дівич-горі (с. Сахнівка) [48, с. 40-46].

Разом з тим поширеним землеробським орним знаряддям був, плуг, що виник на основі рала з широким лезом. Він згадується вперше у «Повісті минулих літ» автора Нестора Літописця під 981 роком [87, с. 80].

В результаті вивчення з'ясувалось, що лемеші являють собою масивне знаряддя рільництва у вигляді монолітного залізного плужного наконечника. Нижня частина такого знаряддя складається з вістря пірамідальної форми шириною 14,4-15 см, а верхня – з трубиці довжиною 20-22 см, за допомогою якої знаряддя з'єднували з дерев'яною конструкцією плуга. Права частина була трохи довшою, ніж ліва, що, на думку В. П. Левашова, відрізняло плужний наконечник від рала [74, с. 29]. У досліджуваному регіоні масове застосування плуга припадає на другу половину XII–XIII ст. [32, с. 72-86].

Крім запряжних орних знарядь у хліборобстві широко застосовували дерев'яну лопату (сошник). Цим знаряддям викопували зернові ями, викорчувували дерева, користувалися при віянні зерна та удобренні ґрунту. Робочу частину лопати, так званій насад, охоплювали металевим окуттям. В такому вигляді лопата побутувала в Україні аж до XIX ст. [40, с. 67].

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під час археологічних досліджень давньоруського поселення біля с. Городиська на Дунаєвеччині Хмельницької області виявлено відмінно збережену косу-горбушу південного типу [45, с. 79]. Виготовлена вона із заліза, має рівномірний завширшки клинок леза. Черешок на кінці утворює п'ятку. Довжина клинка по спинці 51 см при товщині ребра 0,7 см. Основа леза завдовжки 32 см, ширина – 6 см. Найбільша висота його вигину припадає на його середину. Така коса використовувалась з рубежу I тис. н. е. і зазнала еволюції від клинка з прямим до у X–XIII ст. – з вигнутим лезом. Такі коси виявлені в ході розкопок ранньослов'янських і давньоруських поселень на лівому березі Середнього Дністра біля сіл В. Слобідка, Чаплин, Бабина Гора. Косу-горбушу можна вважати одночасно знаряддям землеробства і скотарства, оскільки її використовували для збирання злакових культур, а також для заготівлі кормів [7, с. 122].

Зчаста на в досліджуваному регіоні зустрічаються залізні серпи [10, с. 94]. Із знарядь збору урожаю X–XII ст. походять сталеві серпи еліпсоїдної

форми. Вони мають максимальне розширення у місці згину, звідки звужуються до носика і ручки. Довжина серпа від кінчика леза до ручки досягала 24-29 см. За класифікацією А. В. Арциховського всі вони належать до так званого дніпровського типу [5, с. с. 36].

Дослідник Р. С. Мінасян схиляється до думки, що вони належать до варіанту Б групи [78, с. 82] і є основоположниками давньоруських, віднайдених в часи археологічних розкопок поселень VIII–X ст. у межиріччі Верхнього Прута і Середнього Дністра у Добринівці [119, с. 43], Ревному [80, с. 101]. Зокрема, на останньому городищі знайдено цілий серп і два його фрагменти.

Млинові жорна виготовлялись із місцевого каменю-вапняку, що є досить поширеним на лівобережжі Середньої Подністрянщини та легко піддається обробці, та що мало досить важливе значення для виготовлення сільськогосподарських хліборобських знарядь праці. Жорна такого типу виявлені на Глибівському городищі IX–XI ст. [7, с. 124] у Бакоті XII ст. [28, с. 162].

На думку дослідниці В. П. Левашової, жорна з такої породи каменю були придатні, здебільшого, для розмелювання пшениці [74, с. 94]. Знахідки решток млинів та жорнових каменів – історичний факт поширення борошномельної галузі у містах досліджуваного регіону. Можливо, вони обслуговували не тільки місцеве населення, але й поселення найближчої сільської округи [130, с. 69].

Ознаками розвитку хліборобства в регіоні слугують також знахідки круп'яних культур: ячменю, вівса, проса. Значні зміни відмічено також в асортименті злаків, які вирощувалися.

Зокрема, в XII–XIII ст. на Пониззі землероби вирощували такі сільськогосподарські культури як озиму і ярову пшеницю твердої і м'якої породи, пшеницю карликову, жито посівне, просо звичайне, ячмінь плівчастий, ячмінь гол озерний, овес, горох посівний, боби, чечевицю, а також технічні культури: льон та коноплі.

Фрагменти всіх цих злакових і технічних культур в асортименті зафіксовані під час археологічних розкопок літописних міст Бакоти, Ушиці, Калюса, Василева, Онута, Плава, Кучелмина, на городищі Гринчук та ін. [7, с. 125]. Знайдені зерна ячменю належали до виду голозерного і пленчастого ячменю. У Східній Європі він розповсюджувався з давніх часів.

Поширеною культурою була конопля посівна. З її стебла виробляли волокно для пряжі, а олію, яку вичавлювали з насіння, використовували в їжу та в лікувальних потребах. Крім вказаних рослин в регіоні сіяли також горох посівний [130, с. 68].

Було досить поширене і розвинене городництво на присадибних ділянках. Вирощували капусту, ріпу, огірки, гарбузи, моркву, буряки, часник, цибулю, боби. Практично всі названі землеробські культури вирощуються в Україні, в тому числі і в Середньому Подністров'ї і на початку XXI ст. [7, с. 126].

Отже таким чином людність лівобережжя Середньої Подністрянщини давньоруського часу ефективно використовувало специфіку його природних умов не лише для заходів безпеки від зовнішнього ворога ай для ведення сільського господарства.

Господарство слов'янського населення досліджуваного регіону було натуральним і в основі базувалося на орному землеробстві, про що свідчать археологічні артефакти (плуг, серп, коса-горбуша, окуття лопат). Істотним піднесенням продуктивності землеробства є демографічний вибух, який спостерігався в регіоні.

Внаслідок чого йшов процес спеціалізації ремесл. Як наслідок активного розвитку набули ремесла такі як: деревообробка, каменярство, гончарство, металургійне виробництво, ткацтво, косторізне. Неабияку роль в економіці регіону відіграли бортництво, рибальство, полювання, городництво та ін. Розвиток торгівельно-ремісничих відносин, та спеціалізації у сільському господарстві призвели до розвитку ринкових відносин.

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТОВІ ОСЕРЕДКИ ОЙКУМЕНИ

3.1. Хронологія і класифікація дохристиянських пам'яток

Матеріали розгляду стародавньої монументальної скульптури виявляють давню історію, I етап якої пов'язаний з епохою бронзи, II – із скіфами, III – з носіями черняхівської культури II–V ст. н. е. та з давньоруським часом. На підставі відомих зразків зараз у науці розроблено їх типологію [28,с.65-77]. Зокрема, згідно з іконографією та стилістикою зображення язичницьких скульптур їх поділяють на три групи: I. – Старожитності із кам'яними скульптурами, II. – Святилища, III. – Князівські могильні комплекси.

Так, в першу групу, крім того, ходять декілька підгруп кам'яних скульптур:

1) підгрупу складають прості тесані стовпи малих форм. Переважна більшість їх являють чотирикутні в перетині із заокругленою потовщеною верхньою частиною, без зображувальних мотивів (Бакота, Блищанка);

2) підгрупу визначають загальні обриси, які нагадують людську постать з добре переданими рисами людської голови (Іванківці, Кремінна), або декількох облич, без уточнення інших частин тіла. Подача образів персонажів здійснена на узагальненому рівні;

3) до цієї підгрупи належать ідоли у вигляді великогабаритної архітектурної скульптури. Ці ідоли трактуються як статуї-напівфігури. Нижня частина не оброблена і являє собою монолітний блок. Головну увагу стародавні майстри сконцентрували на відтворенні голови, зображенні пліч і рук, нарізних знаків. За рівнем виконання статуї не однакові.

Образне вираження сумарне, інші мають індивідуальні ознаки зовнішності з детальним зображенням рук (Іванківці);

4) окрему підгрупу складають ідоли із зображенням із Іванковець та Гусятина, які виявляють багатожанрові композиції ідейно-тематичної спрямованості [15,с.54-63].

Зокрема просторовий план, наприклад, ідола, знайденого у р. Збруч, розгортається за вертикаллю і чотиримірною горизонтальною площиною де є поєднання різножанрових типів зображень.

Так, четвірка «Верховних богів своїми стильовими параметрами вказує знаному вже ряду скульптур-напівфігур, виконаних за нормами догматики поганства». Образам притаманна сама внутрішня зосередженість, самозамкнутість. Постаті богів відтворено повністю – з ногами (за винятком фігур з мечем). Стопи ніг розвернуто в один бік: зліва направо.

Образи середнього рівня композиції дещо нагадують згадані вище. Між ними існує певний змістовий зв'язок, який видно з відповідності статевих ознак персонажів двох рядів. Фігури середнього ряду мають примітні пози рук, що розведені в боки. Персонажі не замкнуті в собі. Вони діють у навколишньому просторі. Звичайно, «дія» кожного з них є ще дуже статичною, вона відповідає певній знаковій формулі, але значно посилюється, коли фігури розглядати разом.

В іншому жанровому руслі виконано «триглава». Його показано в фас, на бічних – у складному розвороті: голова, торс – у фас, ноги – в профіль (четверта зворотна грань ряду із солярним знаком – колесом). Божество показано в момент, коли несе на собі тягар верховних сфер. Усю його поставу, виражені навколішки, з піднятими догори руками, зі складним положенням торсів (у двох випадках), із похмурими виразами обличь, – переймає силова наруга, внутрішня експресія.

Сутність образу як основи й опори теологічної будови розкривається в дії, спрямованій від себе. Характер персонажу збагачено розповідним моментом, завдяки чому в загальній композиції пам'ятки проступає певна сюжетна зав'язка між замкнутими рядами. Пропорційна побудова тіла порівняно правильна. Передачею складних розворотів досягається

просторова глибина постатей на бічних гранях, збільшується їхня візуальна рельєфність і об'ємність [15, с. 71].

В свою чергу, друга група святилищ поділяється теж на підгрупи:

1) святилища в печерах. На території Середнього Подністров'я цю підгрупу інтерпретує Бушанський скельний храм, який є унікальною пам'яткою, що поєднує в собі декілька історичних епох. Його засновано в середині I тис. н. е. як східнослов'янське язичницьке святилище, яке пізніше використовувалося в епоху Русі-України і було реконструйовано в пізньому середньовіччі під невеликий монастир;

2) цю підгрупу складають святилища-городища. На території Середнього Подністров'я такі святилища були відкриті в 1984-89 роках. Це три святилища-городища: Богит, Звенигород та Говда, які дозволили з'ясувати дату, причетність та першопочаткове місцезнаходження Збруцького ідола;

3) цю підгрупу святилищ складають святилища на поселеннях Черняхівського часу II–V ст. н.е. Це святилища Ставчани та Іванківці Новоушицького району.

До III групи язичницьких пам'яток входять князівські могильні комплекси. Це, зокрема, славнозвісна Чорна Могила, один із найбагатших князівських курганів, Волокитинський або Дорошівський могильник, Мар'янівський та Седнівський могильники, Шестовицький могильник.

Одним із хронологічних показників датування язичницьких скульптур є кераміка, яка дозволяє датувати язичницькі скульптури тим чи іншим історичним періодом. Одна частина пам'яток датується керамікою черняхівської культури II–III ст. н.е. Речовий матеріал, зібраний в результаті розкопок в Іванківцях складається в першу чергу з кераміки.

Цей матеріал, зібраний в результаті розкопок в цьому селі, складався, в першу чергу, з кераміки. Вона типова для черняхівської культури і поділяється на дві основні групи: гончарну і ліпну.

Ліпна кераміка представлена значною кількістю уламків, хоча і складає меншість знахідок. Виготовлена вона грубо, з погано обпаленої глини, як правило, – з добавкою шмоту. Обпал – не рівномірний, очевидно, здійснений на вогні. Колір черепків у більшості випадків бурий, сірий або чорний. Із форм переважають банко-подібний посуд; відомо також кілька уламків пателень з плоским дном та низькими вертикальними вінчиками.

Гончарна кераміка, виявлена на поселенні, в свою чергу поділяється на дві основні групи. Першу з них складає досить добре оброблений посуд, виготовлений з тоноковідмученої глини без помітних домішків. Черепок відрізняється значною щільністю, обпал – достатній, колір черепка в більшості випадків сірий, хоча і є відхилення (бурий, жовтий).

Асортимент посуду, представлений, у першу чергу, мисками. Це столовий посуд; представлений мисками, форма яких досить своєрідна. Є екземпляри з округлим тулубом, біконічні з гострим ребром. Вінчики різноманітного профілювання: плоскі, вертикальні з утовщенням, відігнуті назовні. Денця на кільцевидній ніжці, або підставочній плитці. Орнамент виявлений головним чином рельєфними горизонтальними коліщатками.

Крім того, є штапований орнамент в вигляді розеток. Ще рідше зустрічався лінійний орнамент і орнамент в вигляді пролощених ліній. Серед цієї групи посуду необхідно відзначити ряд уламків, що мають добре залощену поверхню з чорним покриттям. В кількісному відношенні група столової кераміки займає в загальній масі знахідок незначне місце.

До другої групи гончарної кераміки відноситься посуд, виготовлений з гіршої глини з домішками піску або деревини. Це столовий посуд, який відрізняється, як правило, значно більшими розмірами і товстостінністю. Не дивлячись на свою грубість ця кераміка характеризується високими технічними якостями – твердість черепка, гарний обпал, чіткість профілювання. Колір в більшості темно-сірий деколи майже чорний, але зустрічаються і відхилення – черепки бурого, жовтого, червоного кольору.

У більшості випадків посуд не прикрашали. Лише зрідка на ньому зустрічається лінійний орнамент. Особливо слід відзначити групу уламків збільшених товстостінних посудин, призначених для зберігання запасів (так званих зерновиків). Цей тип посуду надзвичайно характерний для Подністров'я; деякі дослідники вважають навіть, що він є локальною особливістю подністровського варіанту черняхівської культури [15, с.252-253].

Також під час дослідження Ставчанського капища, вогнища представлені скупченням обпаленого каміння, золи деревного вугілля, тут були знайдені залишки кісток тварин та уламки посуду черняхівської культури II–III ст. н.е. [27, с. 124].

Щодо скульптури із с. Кремінна Городоцького району, її теж дослідники відносять до старожитностей черняхівської культури. Під час обстежень району, де було знайдено дану скульптуру, зустрічалися уламки глиняного посуду вищезгаданої культури [54, с. 9].

Протягом 1969-70 рр. були досліджені залишки жертовника-капища неподалік с. Бакота, в урочищі «На клині». У центральній частині жертовника, неподалік від великих каменів, було виявлено уламок тесаного прямокутного в перерізі каменя-вапняка, та велику кількість уламків черняхівської кераміки [28, с. 55].

Приблизно у 2 км. на південний схід від с. Блищак Заліщицького району Тернопільської області, в урочищі Горби відома кам'яна скульптура-ідол. У безпосередній близькості від нижньої частини ідола, на глибині 0,45 – 0,50 м. виявлено уламки черняхівської кераміки. Зв'язок цієї язичницької скульптури з черняхівським культурним шаром, на думку академіка І. С. Винокура, очевидний [20, с. 38].

Язичницьку скульптуру із с. Колодрібка Заліщицького району Тернопільської області та скульптуру із с. Калюс Новоушицького району Хмельницької області також пов'язують із старожитностями черняхівської

культури. Їх було знайдено поблизу та на поселенні даної археологічної культури [27, с. 38].

Інші язичницькі пам'ятки дозволено датувати за стилістичними ознаками. Такою язичницькою пам'яткою є кам'яна скульптура із с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області. За манерою зображення, технікою та семантикою на думку академіка І. С. Винокура – ця скульптура аналогічна кам'яним скульптурам із того ж району Подністров'я, зокрема, із сіл Іванківці, Ставчани та Калюс Новоушицького району, які інтерпретують старожитності черняхівського часу II–III ст. н. е. [106, с. 252-259].

На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно також зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м. [105, с. 97].

Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні

пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача.

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю. З розповідей місцевих жителів, скульптура знаходиться не на своєму першопочатковому місці. Вона виконувала роль своєрідного межового знака між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївець та с. Пижівки Струшицького, а пізніше Новоушицького районів. Можемо припустити, що селяни не переносили таку важку кам'яну скульптуру на велику відстань; тому вважаємо, першопочаткове місцезнаходження ідола знаходиться десь поблизу.

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. Нажаль, археологічних досліджень на місці виявлення скульптури не проводилось. Академік І. Винокур вважає, що Пижівська статуя має в Подністров'ї свої аналогії з язичницькими скульптурами із с. Ставчани, с. Калюс, с. Іванківці Новоушицького району. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру можна об'єднати у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III–IV ст. н.е. [106, с. 254-256].

Язичницькі скульптури було знайдено по всій слов'янській території України, але більшість стел виявлено випадково і, як правило, не на своєму першопочатковому місці та не пов'язані з конкретними археологічними пам'ятками або датованими комплексами.

Разом з тим Збруцький ідол зі своїми особливостями відповідає кам'яним слов'янським скульптурам: за чотирьохгранною формою стовпа, манері зображення рельєфних фігур, положенню рук, за формою кам'яної

шапки. Приналежність скульптури до слов'ян та час його виготовлення отримали підтвердження під час дослідження місця його знахідки і під час відкриття слов'янських городищ-святилищ, які виникли в кінці X – на початку XI ст. [94, с. 15].

Більшість дослідників порівнюють Збруцького ідола із Святовитом описаним данським хроніста Саксоном Граматиком [99].

Дійсно, Збруцький ідол має спільні риси зі Святовитом: чотириликість та атрибути – ріг, меч. В той же час у Збруцького ідола і Святовита Арконського багато відмінностей, в них відбиваються особливості ідолів, виготовлених із дерева та каменю. Святовит, як і всі дерев'яні ідоли, являв собою об'ємну скульптуру людини в повний зріст. Особливості Збруцького ідола, який має форму чотиригранного стовпа з рельєфними зображеннями на його сторонах характерні для ідолів, виготовлених з каменю [57, с 89-90].

Зображення на скульптурі трактувалися неодноразово, і різними дослідниками по-різному. Чотири грані ідола пов'язували з порами року, три яруси зображень порівнювали з уявленнями про три сторони світу на небо, землю і сили потойбічного світу або землю, сонце та зірки [94,с.136-140].

Згідно з гіпотезою Б. А. Рибаківа, ідол являв собою цілу космологічну систему, картини Всесвіту, де у верхньому ярусі побутували божества неба, в середньому ярусі знаходились люди землі, в нижньому ярусі – божество, яке підтримує весь всесвіт.

Дослідник запропонував порівняння божеств зображених на гранях скульптури: Макош – богиня родючості та врожаю, Лада – весняно-польових робіт, Перун – бог грому та блискавки, покровитель воїнів, Дажбог – бог сонячного світла, Велес – бог нащадків та багатства. Боги утворювали цілий пантеон та втілювали в собі всесущє божество всесвіту, якому відповідали Род і Сварог [98, с. 244-463].

Датування городища-святилища Богит можливе лише на знахідках керамічного матеріалу. Із речового матеріалу на всіх об'єктах знайдено

тільки уламок скляного браслета в кам'яному жертovníку на сакральній частині городища.

На відміну від Звенигорода на Богиті набагато більше було знайдено посуду раннього періоду, X–XI ст. В цей час на святилищі було споруджено капище і жертovníк, а загальна частина городища забудована довгими будинками та заглибленими житлами.

Одночасно здійснювали поховання на могильнику, навколо нього було насипано земляний вал. До цього періоду відносять яму з «хлібною» пічкою та охоронне житло за межами головного валу. Всі заглиблені об'єкти раннього періоду були залишені та засипані землею й камінням. Більш пізні матеріали XII – першої половини XIII ст. походять з капища та з жертovníка, де знаходився уламок скляного браслету.

Більш пізніші уламки посуду є і у подовгастій будівлі. Всі ці об'єкти існували довготривалий час, святилище відвідували, перед ідолом здійснювали обряди, приносили жертви, збирали зібрання в спільному будинку, що продовжувалось до середини XIII ст.

Отже, всі три городища-святилища Богит, Звенигород і Говда, які є складовою культового комплексу на Збручі, виникли приблизно одночасно на рубежі X–XI ст., та існували до середини XIII ст. [94, с. 60].

Нарешті зупинимо свій погляд на Бушанському рельєфі, який своїм змістом пов'язаний з певною міфологічною концепцією. На рельєфі відтворено момент якогось ритуального дійства, яке здійснює людина під священним деревом у присутності символічних півня та оленя. Вирізьблений у верхній частині зображення прямокутник в рамці також несе певний язичницький зміст (символ засіяного поля) [98, с. 48-51]. 3

Залишки напису, залишені на поверхні площини у прямокутній рамці – це вже, мабуть, результат пізнішого використання пам'ятки у період Русі-України. Напис у рамці, зроблений кирилицею, повинен був нагадувати давньоруським жителям Середнього Подністров'я, що рельєф створено задовго до XI–XII ст. [27, с. 138]. Аналогічний за характером напис, що

уточнює час виникнення і причетність конкретної особи до заснування пам'ятки, є, наприклад, на скелі при вході до Бакотського давньоруського скельного печерного монастиря XI–XIII ст. [28,с.97].

Оскільки жерці-волхви давньоруського часу, для яких Бушанський рельєф був пам'яткою давнини, вже не могли дати точної розшифровки змісту скельного рельєфу, то вони вказали у написі на можливий зв'язок з язичництвом IX–X ст., зокрема, – з часом князювання Олега [27, с. 138].

Говорячи про манеру зображення на Бушанському рельєфі і, зокрема, постаті людини, О. О. Формозов вважає, що її виконано в стилі художніх шкіл Поділля XVI ст. [127, с.103-110].

Придивившись до кам'яних скульптур XVI ст. католицьких храмових споруд Кам'янця-Подільського, дослідники І. С. Винокур та Р. В. Забашта переконані, що вони не мають нічого спільного з узагальненим образом людини на Бушанському рельєфі. В дійсності, Бушанський рельєф нагадує за технікою виконання антропоморфні ідоли Подністров'я I тис. н.е. [23,с. 65-78].

Хоч ідейним центром зображення на рельєфі виступає дерево як об'єкт ритуального моління, композиційно воно зсунуто до лівого краю, й ближче до центру кам'яного полотна зображено людину. Рамка зі слідами напису займає найвигідніше положення – середину між персонажами. Це створює деяку несумісність між змістом твору та його композиційною побудовою, а тим самим і роздвоєність в ідейній концепції.

Поруч з образом дерева, яке являє певний комплекс сакральних ідей, на перший план виступає образ людини. Характерна особливість композиції Бушанського рельєфу дозволила М. В. Алпатову інтерпретувати його зміст як намагання увічнити образ людини в урочистий момент творення поваги Богу, тобто в момент адорації. У зв'язку з цим звертає на себе увагу й сам характер подачі різних персонажів. Постать людини змодельована найрельєфніше. Значення її підкреслюється й розмірами, адже вона за своїми пропорціями більша за дерево і оленя.

Простежується, мабуть, масштабна ієрархія, яка у більшості випадків відбиває нерівнозначність персонажів у змісті твору. Якщо вважати, що прямокутна рамка при створенні рельєфу була за задумом одним з язичницьких символів, то напис на поверхні цього прямокутника міг з'явитися пізніше, у середньовіччі. Він несе, очевидно, додаткову інформацію про сюжет рельєфу. Це важлива обставина, яка дозволяє передбачити далі використання пам'ятки в період раннього і пізнього середньовіччя. Про це свідчать і археологічні матеріали, виявлені в основі скельного приміщення з рельєфом.

Іконографічний тип Бушанського рельєфу досить самобутній. Крім того, на рельєфі відсутня (і це дуже важливо) жодна християнська символіка типу хреста, розп'яття, що зустрічаються в житійних композиціях святих і характерні для пам'яток пізнього середньовіччя[25, с.133].

Загальна хронологія Бушанського скельного комплексу визначається на основі стратиграфічних спостережень і конкретних знахідок керамічного матеріалу у зв'язку з наскельним рельєфом, а також пізніших частин скельних приміщень і залишків каплиці у другому ярусі.

Отже кераміка середини і третьої чверті I тис. н. е. засвідчує перший (найдавніший) період використання скельних приміщень. Подальше функціонування скельного комплексу фіксується давньоруською керамікою. Про цей же час існування пам'ятки свідчать поздовжні й торцеві пази у верхніх частинах скельних розколин, близькі за технікою врубки давньоруським фортифікаційним спорудам у Карпатському регіоні. Очевидно, в давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом.

У період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать об'єкти у скельних розщілинах. Про це ж свідчать і латинські написи польською мовою поблизу входу і на стіні самої келії. У середині XVII ст. приміщення скельного комплексу загинули в полум'ї пожежі під час відомих подій 1654 р. Про це

беззаперечно свідчать попелясті прошарки з керамікою XVI–XVII ст. у південній половині приміщення № 1.

У верхньому (другому) ярусі стратиграфічно над приміщеннями скельного культового комплексу простежено залишки фундаментів каплиці, яка була споруджена у XVI ст. і загинула в середині XVII ст.

Таким чином, археологічні дослідження зафіксували повноту історичної динаміки «багат шарову» картину Бушанської скельної пам'ятки, заснованої в середині I тис. н. е. просто неба, а потім перекритої дахом в часи Київської Русі.

В період пізнього середньовіччя скельний комплекс став місцем притулку ченців-пустельників, які ремонтували приміщення і покрівлю над ним. В цей час зведено й каплицю. Всі вказані об'єкти загинули в середині XVII ст. одночасно з пізньосередньовічним містом фортецею Буша [22, с. 120-131].

Окремо стоїть і язичницький жертovníк – пам'ятка, розташована у с. Міжгір'я Тернопільської області [20, с. 38-40].

Це, очевидно, плита, яка слугувала для древніх язичницьких жертвоприношень, про що також свідчать перекази, пов'язані з вказаною язичницькою пам'яткою. Старожили говорять про міжгірську пам'ятку саме як про плиту для жертвоприношення. Рельєфне хрестовидне заглиблення символізувало ідею вогню, як це широко відомо з давніх язичницьких релігій. Приплюснута і значна за площею поверхня плити з канавками-проточками могла слугувати місцем принесення жертв частин або цілих тут вбитих тварин.

Для визначення часу функціонування жертovníчного каменя були проведені обстеження печер безпосередньо поблизу самої пам'ятки.

В печерах (вони не глибокі – 2,5-3 м), на жаль, виявити залишки культурного шару не вдалось. Чітко видно лише, що десь зовсім недавно, за словами старожилів в 20-х роках, були складені опори з каменів, для того щоб вихід з печери був безпечний. У безпосередній близькості від плити,

біля її підпор, були зроблені траншеї для з'ясування стратегії культурних нашарувань. Виявилось, що кам'яні підпори заглиблені від сучасного рівня на 0,60-0,70 м. Ширина і товщина кам'яних підпор – 0,50-0,70 м. [22,с.115]. Культурний шар представлений в траншеях різночасовою керамікою, сама давня з якої відноситься до раннього залізного віку, а сама пізня – до середньовіччя [20, с. 39-40].

Таким чином, поки що встановити час функціонування жертовної плити в Міжгір'ї не вдалося. Очевидно, необхідні більш ширші роботи для чіткого датування цієї пам'ятки. Безсумнівно лише одне, що жертовна плита Міжгір'я являє інтерес для вивчення давніх язичницьких культів населення Середнього Подністров'я.

Отже, проведений аналіз виявив три етапи розвитку язичницьких культури Середньої Подністрянщини. Заключний етап розвитку культових місць в означеному регіону завершує скульптура Збруцького язичницького центру та Бушанський рельєф, який функціював найдовше, впродовж раннього і пізнього середньовіччя.

3.2. Перелік язичницьких об'єктів регіону

с. Буша Ямпільського району Вінницької області.

Село розташоване у вусті річок Бушанки і Мурафи (лівої притоки Дністра). Уздовж правого берега Бушанки, на висоті 20-25 м над рівнем річки тягнеться кам'яне плато. Приблизно близько 1-го км від злиття Бушанки й Мурафи вказана скельна стіна має вигин. У цьому місці й розташовано скельний рельєф.

Рельєф знаходиться на вертикальній поверхні кам'яної стіни пісковика зі сходу. Загальна площа обробленої художником вертикальної поверхні пісковика скелі становить близько 9 м². Після проведення розкопок і спостережень, які проводив І. С.Винокур, з'ясувалося, що від рівня основи в скелі (від долівки приміщення № 1) рельєф у своїй нижній частині містився

на відстані (висоті) 1,2 м. [22, с. 110-131].

с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області.

У групу середньодністровських язичницьких скульптур включено стелу, яка знаходилася на північному заході від с. Березівка на відстані 0,5-0,8 км від села в напрямку с. Шебутинці Новоушицького району Хмельницької області. Ідол являє собою прямокутний чотириохгранный кам'яний стовп, знайдений закопаним у землю та нахиленим до землі. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35х25 см.

Обстеживши скульптуру у травні 2004 року, автор ідентифікує її як аналог фалоподібного кам'яного ідола, виявленого ним під час археологічних досліджень Сокилецького давньоруського могильника XII–XIII ст в ур. «Батарей» (Дунаєвецький район): Нині подальша доля цього ідола невідома [103, с. 198-199].

с. Блицанка Заліщицького району Тернопільської області.

На правому березі р. Гнила, притоки р. Серет, походить кам'яна статуя-ідол. В 1914 р., за словами старожила Л. І. Скибицького, голова в ідола була пошкоджена. Станом на другу половину ХХ ст. збереглась лише нижня частина ідола, підквадратна у поперечному розрізі, розміром 0,40×0,40 м. Ідол виготовлений з каменя-вапняка. Біля нього знаходяться залишки селища з двома культурними шарами: черняхівський і трипільський [20, с. 38].

с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

У 1964 році археологічною розвідкою в околицях літописної Бакоти, на лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка, на місці черняхівського селища було виявлено уламки кам'яного антропоморфного ідола.

Судячи з матеріалів дослідження, ідол пов'язується із рештками язичницького капища, що знаходиться на невеликому підвищенні надзаплавної тераси.

На вказаному підвищенні лежало два кам'яних уламки правильної форми, із вапняку. Це прямокутні у поперечному перерізі стовпи (ширина їх 0,50-0,55 метра; товщина – 0,25-0,30 м). На думку дослідників, вони

складають частину розбитого колись одного кам'яного підтесаного стовпа. Висота збереженої частини (якщо скласти обидва уламки) досягає 1,7 м. Верхня частина одного з уламків заокруглена [28, с.309-310].

Друга знахідка ідолів пов'язана із черняхівським поселенням в урочищі На клині. Це поселення відкрито й досліджено Кам'янець-Подільською експедицією у 1967 р.

На південь від описаного заглиблення, за 3 м від нього, археологи розчистили круглу в плані яму діаметром 1,7 м. Дно ями залягло від сучасної поверхні на 0,75 м і 0,45 м від давнього денного рівня. В ямі виявлено рештки гончарних виробів і черняхівську кераміку, середини I тис. н. е., й кістки тварин. У південній частині скупчення каменів лежав уламок добре підтесаного прямокутного у поперечному розрізі каменю-вапняку. Його розміри 0,6×0,5×0,25. Цей камінь, безсумнівно зміщений зі свого первісного місця. Академік І. С. Винокур вважає, що це нижня частина кам'яного витесаного язичницького ідола [27, с. 126-127].

с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області.

На початку 1950 р. в Інститут археології АНУРСР прийшло повідомлення І. Старунського про те, що в цьому селі є дві кам'яні стели.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог В. І. Довженок, який провів попередньо дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II–IV ст. н. е.

З'ясувалось також, що крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старунського, в Іванківцях, на одному з городів, була ще й третя скульптура, яка в минулому була розбита господарем садиби і закопана в землю [49, с.136-142].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АНУРСР під керівництвом М. Ю. Брайчевського провела на поселенні розкопки. Оскільки вони проходили у важких умовах осені (кінець вересня – початок жовтня), їх масштаби мали обмежений характер. Все ж вдалося з'ясувати, що у тому місці, де знаходились ідоли, і дійсно було давнє святилище. Крім того, було

встановлено, що поселення селища займалося залізобудівним виробництвом [14, с.43-53].

В 1952 р. розкопки поселення продовжили В. І. Довженок і М. Ю. Брайчевський. Вони до кінця підтвердили зв'язок виявленого святилища з поселення, а також дали нові дані для характеристики останнього. В тому ж році кам'яні скульптури були перевезені в Кам'янець-Подільський історичний музей (дві стели) і в Чернівецький краєзнавчий музей (один ідол).

Село Іванківці розміщене на правобережжі Дністра приблизно за 8 км від річки, на двох схилах глибокої балки, по якій протікає невеликий струмок Батіжок, який бере свій початок за північно-східною околицею села. В межах села в долину Батіжка впадає бічна балка, яка починається в 2 км на захід від села, біля хутора Богоміловки Новоушицького району. Схили обох долин досить круті, місцями закінчуються виходами вапнякового каміння, який являє корінну породу. Ландшафт абсолютно типовий для Подністровського Поділля.

Поселення, на якому знайдено ідоли, знаходиться на високому мисі. Воно починається від схилу в долину р. Батіжок і тягнеться стрічкою вздовж безіменного струмка, на протязі приблизно 0,5 км. Воно займає площу біля 10 га. Вище нього, на плато, знаходиться велике поселення трипільської культури.

Розкопки були зосереджені на місцезнаходженні всіх трьох ідолів. Особливо першого з них, який стояв на своєму першопочатковому місці – там, де він був покладений в першій половині I тисячоліття н.е. Саму тут і вдалося виявити безпосередні залишки давньослов'янського язичницького святилища

Ідол, безсумнівно, стояв на вільному, не забудованому, місці безсистемне положення ям виключає можливість їх трактування як ям від стовпів якої-небудь споруди. Можливо, в деяких з них стояли дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів [15, с. 240-261].

Таким чином, розкопки, проведені в тих місцях де знаходились другий і третій ідоли, показали наявність господарських і виробничих об'єктів, однак не виявили ніякого зв'язку між першим та другим. Можна рахувати що два цих ідоли лежали не на тому місці, яке для них призначалося.

Під орним шаром виявлено розвал обпаленої глини, що займав значну площу. Глина лежала одним шаром, але не скрізь однаково. У деяких місцях був товстий шар обвалу, в інших місцях – лише окремі шматки обмазки, під обвалом виявлені обмежені плями, які своїми розмірами і орієнтацією повністю відповідають обвалові. Очевидно, ця пляма визначає площу будівлі, від стін якої зберігся обвал обмазки. Будівля мала довжину 0,6 м, ширину 3,5 м; була орієнтована по лінії північного заходу на південний схід. [27, с. 124].

Перша із стел стояла на городі селянина С. Онищука. Ця скульптура являє собою чотирьохгранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м².

Поверхня стели вивітрена, по всій її площині простежуються тріщини, які ніби розділяють скульптуру по вертикалі на три частини, скульптура місцями вкрита мохом. На північній, східній та південній сторонах ідола простежуються випуклості та впадини, очевидно штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ [14, с. 43].

В науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала в себе верховне божество Роду, уособленням якого вважають збруцького ідола, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б.О. Рибаківа має право на існування. Ідол Роду як верховне божество має бути найбільшим із трьох іванковецьких знахідок, за умови впевненості у їх повній синхронності, у одночасності виготовлення всіх трьох фігур, але такої впевненості немає, тому що поселення датується II–V ст. н.е. Отже, припускаємо, що виготовлення скульптур могло бути упродовж п'ятсот років [10, с. 131-132].

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови (рис. 1, 2). Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. На скульптурі також помітні сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, відбита лише ліва частина голови та ніс. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м.

Третя скульптура була найбільш масивна із всіх трьох стел. Довжина останньої понад 3 м. Виготовлена вона з того самого м'якого дністровського вапняку, що і дві попередні вищеописані стели. За манерою зображення третя скульптура найбільше наближена до другої. Вона є неправильним чотирьохгранним стовпом зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Сама обробка скульптури набагато гірша, ніж в скульптури № 2, а голова навпаки – оброблена більш ретельно.

Досить добре простежуються очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Нижче на стелі не показано ніяких деталей одягу або частин тіла людини. Більш того, його поверхня зовсім не оброблена. Тому ми вважаємо, що третя скульптура не була закінчена майстром. Досить добре видно незакінчене праве плече та шию з правої сторони: робота проводилась, а потім різко припинилась. На поверхні скульптури помітні сліди знаряддя, якими працював майстер [15, с. 240-242].

с. Лишківці Гусятинського району Тернопільської області.

Ідол, знайдений у 1848 році, відомий під назвою «Збруцький ідол». Він привернув до себе увагу багатьох дослідників своєю незвичайністю і загадковістю [94, с. 5].

Важко, дійсно, знайти пам'ятку, аналогічну Збруцькому ідолу. Цей ідол виявлений у річці Збруч. А історія знахідки така: у кінці серпня після значної сильної засухи, коли рівень води у річці Збруч значно понизився, прикордонна австрійська сторожа в селищі Лишківці поблизу Гусятина

помітила верхню частину пам'ятки – шапку ідола. При ближчому розгляді виявилось, що шапка покривала чотирьохсторонній кам'яний, з сірого вапняку, стовп 2 м, 67 см висоти [98,с.240-243].

За визначенням Геологічного інституту Гірської академії в Кракові, стовп являє собою вапняк, який складається з дрібного ракушняку зцементованого кальцитом. Під час довгого перебування у воді ідол весь покритися піском в згинах зображень, особливо в обличчях нижніх фігур утворились вапнякові наліпи.

Побутує версія, що ідол на початковому етапі знахідки, спочатку мав червоне забарвлення. Від дії води різьба в деяких місцях стерлась. На даний час ідол зберігається у археологічному музеї міста Кракова у Польщі.

с. Калюс Новоушицького району Хмельницької області.

З цього села походить знахідка язичницької скульптури, яка зберігається в Кам'янець-Подільському історичному музею-заповіднику. У музей статуя надійшла ще до початку II світової війни, але додаткових свідчень про обставини у інвентарних документах нема [110, с. 197-395].

Вона являє собою стелу, що з фронтальної сторони відображає бородатого мужчину із рогом у правій руці. Рука права зігнута в лікті, ліва напівзігнута і опущена нижче гостряка рогу. Контури пальців (зап'ястя рук) художником не прозначено, риси лиця написані схематично у вигляді заглиблень на місці очей, рота і носа. Причому зображення рота і носа являє собою єдине заглиблення. Висота статуї 2,32 м, ширина основи – 0,60 м, товщина – 0,26 см [20, с.128].

с. Кремінна Городоцького району Хмельницької області.

За 2,5 км на північний схід від цього села, в урочищі Гора, на полі, є кам'яна стела яку називають «камінь-ідол»[21, с. 38].

В даний час статую зміщено із первісного місця, оскільки вона, за розповідями старожилів, заважала полюванню.

Ідол висічений з каменя-вапняку. Висота його 1,5 м. В поперечному перерізі він прямокутний, розміром 0,40×0,45 м. Зображення в значній мірі

вивітрено, але, все-таки, читається. На одній із сторін прямокутника зображено бородатого чоловіка. Встановити положення рук важко, оскільки частина в області спини і грудної клітки не прослідковується [27, с. 127].

с. Колодрибка Заліщицького району Тернопільської області.

На садибі І. Ф. Присяжнюка стоїть кам'яна стела – ідол. Він принесений сюди за словами старожилів з поля десь в 20-х роках. Чіткого місцезнаходження ніхто в селі вказати не може [20, с. 38].

Ідол являє собою кам'яну стелу, яка має подобу людської голови і антропоморфні риси по контуру (рис. 13,3), висічений з каменю-вапняку. Висота ідола 0,95 м, його поперечний переріз прямокутний, розміром 0,35×0,25 м, риси обличчя добре виражені [27, с. 127].

с. Міжгір'я Борщівського району Тернопільської області.

На південно-західній околиці села, на корінній терасі лівого берега р. Серет розміщено дві печери, а перед ними – великий-жертвний камінь, який знаходиться на трьох кам'яних підпорах [27, с. 136].

Плита має рівну поверхню і підтесана (рис. 14). В плані вона не зовсім правильної форми. Довжина плити 4,6 м, ширина 2,5 м. В одному кінці плити видовбана канавка з нахилом, від неї відходять ще дві менші. Канавки закінчуються рельєфом у вигляді хреста. Хрестовидне заглиблення має розмір 0,72×0,80 м. Товщина заглиблення хреста 12,5-13 см. Товщина всієї жертвної плити 0,7-0,8 м. [20, с. 39].

с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області.

На археологічній карті Поділля минулого століття, яка створена Ю. Й. Сіцинським, біля села значився ідол. Пошуки його затягнулися аж до 1999 року. Розшукати його пощастило досліднику С. О. Семенчуку, здійснюючи чергове обстеження, він знайшов його за 3 км на південний схід від села в напрямку до колишнього села Лоївці, в урочищі Пижівська Дубина, що являє собою заліснену ділянку, яка обмежується з північного боку полем [105, с. 98].

Ідол являє собою прямокутний чотириохгранный стовп, знайдений закопаним у землю. Голова ідола відбита недавно, про що засвідчує свіжа структура каменю на зломі. Висота надземної частини 2,3 м. На одній із граней стовпа заглиблення у вигляді прорисів рук. Археологічних розкопок у момент обстеження, яке проводилося експедицією під керівництвом І. С. Винокура [104, с. 178].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5х5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу. Земля на місці розкопу не містила у собі ніяких культурних нашарувань, а навпаки – відрізнялася своєю однорідністю.

Серед речей за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м виявлено тільки один предмет – кам'яний розтиральник сферичної форми, одна із сторін якого затерта. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Більш вдалим виявився детальний огляд антропоморфна. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк.

На погрудді скульптури вони фіксують незавершену ромбовидну фігуру яка має діагональні розміри по горизонталі – 0, 3 м, а по вертикалі – до 0, 4 м, помітна деформованість у бік збільшення лівої сторони. Контури зроблені широкою, до – 2-4 см, борозенкою. Праві сторони довжиною 20 та 28 см прямі і досить чіткі, ліві, відповідно – 18 та 30 см мають нерівні, злегка хвилясті лінії. Верхні контурні лінії, виявились свідомо нез'єднаними. На їхню думку, враховуючи цю особливість дана фігура не може вважатися геометричним ромбом з усіма сакральними навантаженнями, які їй характерні. Скоріш за все, ми маємо справу з ромбічними деталями

ритуального одягу, про що асиметричність зображення та деяка нерівність ліній.

За 4,6 см нижче цієї фігури та за 55 см від верхньої частини скульптури дослідники фіксують дві виїмки, заглиблені на 1,5 см, які знаходяться за 1 см одна від одної. Права дещо витягнута до верху, що надає їй форми овалу з розмірами 5x7 см, ліва – має форму правильного кола діаметром 5 см.

На відстані 92 см від верхньої частини стели з правого боку помітно відносно свіжу горизонтальну лінію довжиною 13 см, скоріш за все, це пошкодження було зроблене нещодавно.

Нижче за 14 см від ромба за розмірами 5x11 см про якого згадувалось вище, вибито виїмку підсерцевидної форми заглиблений на 3 см. За 3 см під нею, виділяється незакінчене кільце діаметром – 14 см, верхня половина якого вибрана на глибину до 1 см, а нижня – злегка деформована. Досить цікавим є те що дослідники знаходять (четвертий) ромб, який вибитий конррельєфом в нижній частині за 1, 84 м від її верху та за 18 см від кільця, який скоріше нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15x16 см. Помітне незначне збільшення фігури вліво.

Дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк вважають, що зображення, які ми бачимо на стелі, не мають практично нічого спільного з тими, що нанесені на знайдених раніше скульптурах черняхівського часу із сіл Іванківці, Ставчани, Калюс (контури рук, риг достатку тощо) і датуються ранньослов'янським періодом.

Опираючись на наукові праці дослідників скіфських ідолів В. С. Ольховського та Г. Л. Євдокимова які вказують, що така ознака як відсутність моделювання шиї, рук, ніг та інших можливих атрибутів є характерною ознакою для ранніх скіфських скульптур [10, с. 56-59]. На їхню думку, вони знаходять певні аналогії у більш ранніх за часом кам'яних антропоморфів скіфської доби. Тому через відсутність датуючих матеріалів (окрім крем'яного розтирача), є підстави датувати Пижівську статую

початком раннього залізного віку і, можливо, вважати її одночасною лоївецькій [106, с. 256-257].

с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області.

Восени 1963 року у цьому селі під час земляних робіт було знайдено кам'яну статую. Повідомлення про це отримав Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. На місце знахідки виїхали директор музею Г. М. Хотюн і тоді ще молодий археолог, викладач педагогічного інституту І. С. Винокур [24, с. 42].

З'ясувалося, що стела знаходилася на присадибній ділянці колгоспника С. І. Гром'яка на березі безіменного струмка, що впадає в р. Калюс (притока Дністра). Господар садиби – С. І. Гром'як – виявив її на глибині 0,5-0,6 м від поверхні [43, с. 214].

Кам'яна статуя лежала лицевим зображенням донизу. Являє собою постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, руки його схрещені на животі і утримують ріг. Волосся ніби підстрижено і знаходиться на рівні потилиці. З тильної сторони художник добре показав спину і плечі. Тут також вибито силуетне зображення коня. Скульптура виготовлена з дністровського вапняку. Вона має висоту 1,9 м, ширина його основи 0,52 м, товщина 0,28 м. [19, с. 379-380].

Встановивши за допомогою очевидців початкове положення ідола, археологи провели розчистку навкруги скульптури. Виявилось, що поруч з ідолем, на відстані 0,15 м була ще друга кам'яна стела: підтесаний стовп конічної форми, виготовлений з дністровського вапняку. Висота її 1,2 м, ширина основи 0,7 м. Лицева сторона верхньої частини відображає круг діаметром 0,24 м. Це, на думку фахівців, солярний знак.

Конусовидна стела лежала гострим кінцем у напрямку до голови антропоморфного ідола, складаючи з ним єдину пряму. Стела, як і статуя ідола, лежала до низу лицьовою частиною з солярним знаком [21, с.210].

Отже дослідження показали про значне скупчення культових осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини починаючи в II-IX ст. Це в свою

чергу дає підстави стверджувати про існування стійкої релігії у давніх слов'ян і в свою чергу після прийняття християнства мирно співіснували дві релігії. В історичній науці це явище названо двовір'ям.

ВИСНОВКИ

Територія лівобережжя Середньої Подністрянщини історично було заселена ще за часів палеоліту, про що свідчить одна із найдавніших в Україні палеолітичних стоянок первісної людини Лука-Врублівецька, яку досліджено в 1946 році. Населений пункт відсутній на мапі Хмельницької області із 80 років ХХ ст. Загалом досліджуваний регіон є досить привабливим у плані сприятливих кліматичних умов, що здавна приваблював прадавніх людей селитися на узбережжі річки Дністер.

Також регіон, цікавий історико-археологічними пам'ятками, починаючи з ХІХ ст. приваблював дослідників, краєзнавців, аматорів своїми історичними загадками. Про досить щільну залюдненість території свідчить значна кількість археологічних об'єктів різночасових періодів, починаючи від раннього палеоліту і аж до періоду формування давньоукраїнської держави Русі-України в ІХ–ХІІІ ст. В адміністративно-територіальному поділі це частина Чернівецької і Тернопільської областей України загальною площею близько 15 тисяч кв. км². Окрім того, регіон розміщений на перехресті міграційних потоків різноманітних слов'янських племен. У період ІХ–Х століть він був заселений племенами уличів і тиверців, котрі, на думку дослідників, стали корінним населенням цієї території.

Дослідженнями з'ясовано, що справжній демографічний бум зафіксовано у період, коли досліджувана територія перебувала у складі Галицько-Волинського князівства, у другій половині ХІІ–ХІІІ ст.

За статичними дослідженнями на території Лівобережжя Середньої Подністрянщини зафіксовано 34 городища, 75 поселень, 28 місцезнаходжень кам'яних язичницьких ідолів та значна частина культових осередків, на яких проводили ритуальні дієства наші прадавні предки, вшановуючи сили природи.

За дослідницькими даними у ХІІ–ХІІІ ст. на території регіону проживало 47-50 тисяч людей.

Дослідження довели, що основною складовою тогочасної економіки було сільське господарство, де головну роль було відведено землеробству. Разом з тим археологічні знахідки засвідчують що знахідки землеробських знарядь праці, є у невеликій кількості (залізні наральники плугів, чересла, окуття на лопату, серпи, коси-горбуші та ін.) які вказують на розвиток орного землеробства. Також у досліджуваному регіоні знайдено низку залишків агрокультур, що дає можливість стверджувати про активний розвиток аграрного комплексу, характерного для того часу.

Вивчення культових осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини, зокрема скульптур та рельєфів, які походять з городищ святилищ та поселень Середнього Подністров'я, співставлення з ідолами балто-слов'ян та іншими даними дозволяють зробити низку суттєвих узагальнень.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їх зовнішні обриси, зображення та археологічні матеріали, що пов'язані з ними. Інші скульптури, які належать до часів формування і розквіту черняхівської культури, та періоду Русі-України IX—XIII ст.

Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені, а також зображення коня, рогу і символу сонця. Фахівці вважають, що з кубком чи з рогом пов'язані ворожіння про майбутній урожай. А зображення коня символізувало священну могутність божества, або символ влади.

Кам'яні язичницькі скульптури Середньої Подністрянщини дають можливість вважати, що більшість їх було пов'язано з церемоніями якогось конкретного культу безпосередньо на селищах. Ці божества обожнювалися черняхівськими общинами у місцях, де вони знайдені.

Особливу сторінку вірувань пов'язують із язичницьким Збруцьким святилищем в Медоборах та рельєфом у с. Буша Ямпільського району Вінницької області. Перше із них було центром значної язичницької округи для відправ, присвячених богові Роду. Друге служило центром для проведення культу вшанування дерев у Подністров'ї.

Досить дискусійним й досі залишається скульптура Збруцького антропоморфа, масив зображень на ньому змушує багатьох дослідників дискутувати й, поки що, не знайдено спільного знаменника в конкретній його приналежності до якогось з божеств.

Вагоме значення в розвитку духовної культури регіону має Збруцький язичницький центр, зокрема городища-святилища Богит, Звенигород, Говда, Іванківці.

Отже, слід зазначити, що регіон лівобережжя Середньої Подністрянщини вирізняється своєю особливою привабливістю у науковому плані, що відігравав особливу роль у формуванні духовної і матеріальної культури давнього населення у період II–XIII століть. Ця благодатна земля станом на тепер є досить привабливою у туристичному плані та має значні перспективи у плані наукових археологічних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. 1891. № 9. С. 108-116.
2. Антонович В.Б. История Галицкой Руси. Литографированные лекции. К., 1879. 246 с.
3. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии //Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. 1. С. 86-102.
4. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.
5. Арциховский А. В. К методикен изучения серпов // Труды секции археологии РАНИОН. М, 1928. Т. 4. С. 15-36.
6. Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки ХІХ – середина 90-х років ХХ ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1. С. 45-52.
7. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ІХ-ХІІІ століть. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.
8. Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністров'я в ІХ-ХІ ст. // Матеріали ІV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. К.: Соборна Україна. С.177-178.
9. Баженова С.Е. До питання про історію заселення Поділля в ІХ-ХІ ст.. //Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». Кам'янець-Подільський, 1982. С. 52-53.
10. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'ятю. К.: Наукова Думка, 1972. 244 с.
11. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
12. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине ХІІІ-ХІV вв. К.: Наукова думка, 1982. 260 с.

13. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Наука, 1963. 366 с.
14. Брайчевский М.Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения Института материальной культуры. 1953. Вып. 52. С. 43-53.
15. Брайчевский М.Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии. 1967. № 139. С. 238-262.
16. Брайчевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») // Галич і Галицька земля: 3б. наукових праць /Ред. Кол.: Толочко П.П., Баран В.Д. та ін. К.; Галич, 1998. С. 26-27.
17. Брайчевський М.Ю. Запровадження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. 260 с.
18. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с.Сокол на Среднем Днестре. К., 1984. 106 с.
19. Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем Поднестровье // Труды I-го Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1970. Т. 5. С. 379-384.
20. Винокур И. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38-40.
21. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.
22. Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991. 152 с.
23. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. 1989. № 1. С. 65-77.
24. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.

25. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу //Археологія. 1994 р. №3. 161с.
26. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. Київ-Одеса: Вища школа, 1985. 124 с.
27. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля . Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. 376 с.
28. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 362 с.
29. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: конспект лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. 40 с.
30. Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). Хмельницький, 1983. 48 с.
31. Возний І. Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII-XIV ст. (Проблема палеодемографічного аналізу) //Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Збірник наукових статей. Ч. I. Чернівці: Рута, 2003. С. 86-87
32. Возний І.П., Леонтій О. Сільськогосподарські знаряддя праці XII – першої половини XIII ст., виявлені на території Північної Буковини //Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання». Чернівці: Прут, 2004. С. 72-86.
33. Гавритухин И.О. Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії /Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича. Київ-Чернівці: Прут, 2000. Вип. 1. С. 72-90.
34. Галицко-Волынская летопись. Перевод на русский язык О.П. Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981. С. 236-425.

35. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. К.: Наукова думка, 2002. С. 400 с.
36. Головка О.Б. Князь Мстислав Романович та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. К.: Стилос, 2001. 249 с.
37. Гончаров В.К. Райковецьке городище. К.: Вид-во АН УРСР, 1950. 149 с.
38. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Дністрі //АО 1975 г. М.: Наука, 1976. С. 317-318.
39. Горішний П.А., Кучера М.П. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я //Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 150-151.
40. Горленко В.Ф., Бойко І.Д. Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. К.: Наукова думка, 1971. 164 с.
41. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1991. Т.1. 648 с.
42. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты. Каменец-Подольский, 1901. 405 с.
43. Гуцал А. Ф. За азимутами Археологічної карти Є. Сіцінського // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук. практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.). / ред. кол.: 44. Травінський В. С., Баженов Л. В., Завальнюк О. М та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111-114.
45. Гуцал В.А., Мегей В.П. Коса-горбуша з с. Городиська //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип 2. – Київ-Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2000. С. 79-82.
46. Дашкевич М.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. 159 с.

47. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. Кам'янець-Подільський, 1990. С 58-60.
48. Довженок Б.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 265 с.
49. Довженок В.И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестроье / В.И. Довженок // Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры. 1952. Вып. XIVIII. С. 136-142.
50. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 40-46.
51. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. /Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. К.: Наукова думка, 1984. 222 с.
52. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвщині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу. (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). Хмельницький: Доля, 1997. С. 222-226.
53. Исаевич Я.Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII – XIV в. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. /Под ред. Б.А. Рыбакова. Москва: Наука, 1974. С. 261-275.
54. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; / Уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.
55. Исаевич Я.Д. Загарбання земель Галицко-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. Львів, 1968. С.81-91.

56. Калакура Я.С. Новітня історіографія Галицько-Волинської держави //Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. С. 91-104.
57. Каноненко А.А., Каноненко С.А. Персонажи славянської міфології. К., 1993. 224 с.
58. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV столетия. М., 1849. 226 с.
59. Константин Багрянородный. Об управлении империей. (Текст, перевод, комментарии). М.: Наука, 1989. 350 с.
60. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь (Історія України в 15-ти томах). Т. 5. К.: Альтернативи, 1998. 336 с.
61. Котляр М.Ф. Данило Галицький. К.: Наукова думка, 1976. 186 с.
62. Котляр М.Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі. К.: Наукова думка, 1988. 190 с.
63. Котляр Н.Ф. Государь всея Волыни и Галичины. – М.: Наука, 2000. – 180 с.
64. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб, 1998. 200 с.
65. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. К.: Наукова думка, 1985. 180 с.
66. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия. М.:Наука, 1987. С. 72-73.
67. Краснов Ю.А. Древние и средневековые рала Восточной Европы // СА. 1982. № 3. С. 63-80.
68. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К.: Наукова думка, 1984. 174 с.
69. Кучера М., Юра Р. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі //Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К.: Наукова думка, 1972. Вип. 2. С. 382-383.
70. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі //Археологія. 1979. № 29. С. 62-72.

71. Кучера М.П. Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах //Археологія. 1999. № 2. С.105-111.
72. Кучера М.П., Горишний П.А. Исследования летописной Ушицы // Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. Ужгород: Карпаты, 1978. С.114-115.
73. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки Староушицкого городища //АО 1977 г. М.: Наука, 1978. С. 320-321.
74. Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Труды ГИМ. 1956. № 32 С. 19-103.
75. Линниченко І.А. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV ст. Львів, 1899. 268 с.
76. Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. К.: Дніпро, 1989. 598 с.
- Мавродин В.В. Народные восстания в древней Руси. М., 1961. 118 с.
77. Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського лівобережжя У XI-XIII ст. і формування Пониззя»: Хмельницький: ФОП Сторожук О.В., 2018. 488 с.
78. Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. 1978. № 3. С. 82-85.
79. Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром Карпатами (за матеріалами райковецької культури) // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці, 1999. Т.3. С. 54-59.
80. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Припруття VIII-IX ст. Чернівці: Рута, 1997. 144 с.
81. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. 388 с.
82. Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). К., 1993. 160 с.
83. Насонов Н.А. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С.25, 41, 44-45.

84. Пачкова С.П., Блажевич Н.В. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук // АО 1974 г. М.: Наука, 1975. С. 334-335.
85. Пашин С.С. Галицкое боярство XII-XIII вв. // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия 2. 1985. Вып. 4. С. 16-30.
86. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 327 с.
87. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. СПб, 1910. 274 с.
88. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VIII ст.). К.: Наукова думка, 1975. 154 с.
89. ПСРЛ, Т.2. Ипатьевская и Густинская летопись. СПб., 1843. 391 с.
90. ПСРЛ, Т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. М., 1962. 577 с.
91. Ричка В.М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). К.: Наукова думка, 1994. 210 с.
92. Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI-XII ст. // УІЖ. 1983. № 2. 94-107.
93. Ричка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX –первая треть XII в.). К.: Наукова думка, 1988. 120 с.
94. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
95. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. М.: Наука, 1982. 592 с.
96. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
97. Рыбаков Б.А. Уличи // КСИИМК. М., 1950. Вып. 35. С. 3-18.
98. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1981. 607 с.

99. Саксон Грамматик. Деяния Данов. Т. 1.: Книги 1-X / Перевод с лат. яз. и комм. А.С.Досаева, под ред. И.А.Настенко М.: «SPSL» «Русская панорама», 2017. 608 с.

100. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. /Под ред. В.Б. Антоновича. К., 1888. 320 с.

101. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л.: Наука, 1983. 330 с.

102. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М.: Наука, 1982. 326 с.

103. Семенчук С.О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н.е. – XIII ст. н.е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 3. С. 192-200.

104. Семенчук С.О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.

105. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника./ [редкол.: Л.П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97-100.

106. Семенчук С.О. До історії досліджень Пижівського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252-259.

107. Сецинский Е. Бакота, древняя столица Познзья //Подольские епархиальные ведомости. 1899. № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. 34 с.
108. Сецинский Е. Бакота, древняя столица Познзья //Подольские епархиальные ведомости. 1899. № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. 34 с.
109. Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. Вып. 5. С. 217-227.
110. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киева. М., 1901. Т. 1. С. 197-395.
111. Симашкевич М.В. Указатель историко археологических достопримечательностей Подолии. Каменец-Подольск, 1884. 20 с.
112. Сіцинський Ю. Нариси історії Поділля. Вінниця, 1927. 74 с.
113. Смирнов М.П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387). СПб., 1860. 380 с.
114. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. М.: Наука, 1990. 184 с.
115. Тимощук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. М.: Наука, 1995. 240 с.
116. Тимощук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області (Конспект лекції). Чернівці: Вид-во Чернівецького університету, 1970. 40 с.
117. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). К.: Наукова думка, 1982. 205 с.
118. Тимощук Б.О. Північна Буковина - земля слов'янська. Ужгород, 1969. 185 с.
119. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К.: Наукова думка, 1976. 170 с.

120. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. Чернівці: Прут, 1999. 175 с.
121. Тихомиров М.Н. Древняя Русь. М.: Наука, 1975. 432 с.
122. Тихомиров Михайло Миколайович //Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993. С.375-376.
123. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. К.: Наукова думка, 1989. 246 с.
124. Толочко П.П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
125. Толочко П.П. Літописи Київської Русі. К.: Київська Академія, 1994. 85 с.
126. Трємбїцький А.М. Євфимій Сїцїнський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. 300 с.
127. Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103-110.
128. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Л.: Издательство ЛГУ, 1974. 158 с.
129. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. 270 с.
130. Якубовський В.І. Болохівська земля XII-XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. 352 с.

Електронні ресурси

131. Олійник І. «Це було мега місто»: таємниці городища на Кармалюковій горі, про яке не згадує жоден літопис: <https://ye.ua> > / (дата звернення 07.11.2021).

132. Денисенко Д. Кістяки людей та залишки зброї Давньоруської доби
знайшли археологи на Хмельниччині: <https://suspilne.media> > / (дата звернення
[07.11.2021](#)).